

А. Л. КЛИМЕНКО

**СТАНДАРТИ І ГАРАНТІЇ
СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ
І ВІТЧИЗНЯНИЙ КОНТЕКСТ**

Монографія

*Присвячена 25-річчю Харківського національного університету
внутрішніх справ*

Харків
«Юрайт»
2019

*Рекомендовано до друку вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 4 від 26 березня 2019 року)*

Рецензенти:

О. М. Ярошенко – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, завідувач кафедри трудового права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого;

О. В. Москаленко – доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін, господарського та трудового права, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

Клименко А. Л.

К 51 **Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст** : монографія / А. Л. Клименко.
– Харків: Юрайт, 2019. – 176 с.
ISBN 978-617-7450-01-5

Матеріали, наведені в монографії, сприятимуть розширенню знань у питаннях реалізації громадянами своїх конституційних прав на соціальний захист і достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, можуть бути використані фахівцями у галузі трудового права, міжнародного права студентами, аспірантами, ад'юнктами під час здійснення подальших загальних і спеціальних наукових досліджень, теоретичних і практичних проблем соціальної сфери, а також при вивченні у вищих і спеціальних юридичних освітніх закладах окремих навчальних дисциплін, зокрема, «Право соціального забезпечення».

ISBN 978-617-7450-01-5

УДК 349.3(477)
ББК 67.9(4УКР)305
© А. Л. Клименко, 2019
© «Юрайт», оформлення, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА..... 5

**РОЗДІЛ 1.
СОЦІАЛЬНІ ПРАВА Й СОЦІАЛЬНІ
СТАНДАРТИ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ,
ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК**..... 12

1.1. Соціальні права людини: поняття,
сутність, міжнародне визнання..... 12

1.2. Значення міжнародних і європейських
стандартів для реалізації соціальних
прав громадян України..... 26

**РОЗДІЛ 2.
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ
РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ
НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**..... 45

2.1. Всеосяжність права на соціальне
забезпечення та його роль в розбудові
моделі соціальної і правової держави..... 45

2.2. Право людини на соціальне забезпечення
й достатній життєвий рівень:
механізм взаємодії міжнародного
та національного законодавства..... 67

РОЗДІЛ 3. ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ Й КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЗА УМОВ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТИВ.....	96
3.1. Принципи соціального захисту в умовах інтеграційних процесів до європейської спільноти.....	96
3.2. Конституційно-правові засади соціального захисту в Україні.....	113
3.3. Проблеми реалізації міжнародних стандартів у національному соціальному законодавстві.....	132
ВИСНОВКИ.....	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	157

ПЕРЕДМОВА

Нині ми живемо у світі, в якому відбувається стрімкий розвиток і впровадження нових технологій, розширюються міжнародні зв'язки, як результат, зростає економічна взаємопов'язаність і взаємозалежність країн. Звісно, сьогодні легше дізнатися про рівень життя не лише в сусідніх країнах, а й у тих, які знаходяться на іншому континенті. Цілком зрозуміло, що через відкритість, обізнаність, поінформованість про стан справ, населення планети прагне досягти єдиних стандартів життя, а двигуном при цьому виступають ті ж самі людські потреби, точніше їх задоволення. Виходячи з цього, можемо вести мову про те, що в основу сучасних глобалізаційних процесів покладено прагнення дотримуватися і сприяти реалізації прав людини, зберігати традиційні цінності. У той же час, варто пам'ятати, що перед світовою спільнотою постійно постають нові виклики, виникають загрози, що стають на перешкоді й гальмують рух вперед.

Спираючись на сказане, варто зазначити, що одним із першочергових завдань України в умовах її інтеграції до ЄС є вдосконалення вітчизняного законодавства і приведення його у відповідність до світових правових стандартів прав людини. Це цілком логічно й виправдано, оскільки, по-перше, відбувся перехід української правової доктрини від соціалістичної до природної концепції; по-друге, крім незалежності, наша держава в 1995 р. набула членства в Раді Європи, з огляду на що, Україна взяла на себе, зокрема, й зобов'язання щодо дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, а для цього, звісно, потрібно змінити юридичну природу низки прав.

Крім того, загальноприйнятим є те, що національне законодавство і юридична практика всіх держав мають відповідати міжнародним нормам, якими закріплюються і гарантуються права людини. Саме ці норми вважаються критерієм, так би мовити, еталоном, а отже, мають діяти постійно й повсюдно. Однак у світі багато що змінюється, не є винятком і уявлення про права людини й їх зміст, з огляду на це створено міжнародні органи, уповноважені тлумачити й роз'яснювати положення міжнародних договорів і приписи резолюцій, конвенцій. Наведене видається цілком логічним, оскільки сьогодні, на відміну від ХХ ст., коли вважалося, що

право людини – це внутрішня справа кожної держави, стрімко розвиваються міжнародні відносини, змінюються межі внутрішньої юрисдикції держав, що самостійно вирішують, які питання врегулюватимуться міжнародно-правовими нормами, це стосується й нашої країни, яка обрала європейський вектор і прагне прогресу. Останнє видається дуже актуальним з огляду на те, що в Україні з перших років незалежності соціально-економічна ситуація, стан справ із дотриманням прав людини, зокрема, у соціальній сфері, механізми правового регулювання соціального забезпечення і розроблення соціальної політики залежали від того, хто перебував у владі, а отже, програми, плани, стратегії розвитку приймалися переважно для швидкого реагування на прямі загрози і виклики, а не для подолання системних диспропорцій, що сформувалися в державі й суспільстві, тобто їх можна було розглядати переважно як політичні категорії. У той же час, досягнення певного рівня задоволення і балансу між інтересами держави й окремої особи – це досить складне завдання, для вирішення якого необхідно виробити концепцію соціального розвитку, яка відповідала б сучасному періоду економічних перетворень і враховувала б їх кінцеву мету, чого в Україні, на жаль, досі немає. Беручи все зазначене до уваги, вбачається за доцільне з позицій науки осмислити сутність та зміст такого важливого поняття, як «міжнародно-правові стандарти соціального забезпечення», що дозволить обрати головні, так би мовити, стрижневі положення майбутньої загальнодержавної концепції соціального розвитку.

З огляду на це, сучасна наука має вирішити низку завдань, а основним із них є критичне переосмислення і перегляд норм чинного законодавства, на підставі яких регулюються відносини в соціальній сфері. Вказане, звісно, поновлює і поживляє дискусію щодо необхідності кодифікації й розроблення концептуальних підходів до розроблення соціального законодавства, приписи якого відповідали б реаліям сучасного суспільного розвитку й міжнародно-правовим стандартам соціального забезпечення. За таких умов саме на юридичну науку покладено місію віднайти способи й засоби зміцнення законності і правопорядку, забезпечити розвиток правосвідомості й підвищення іміджу правової системи держави в умовах євроінтеграції, збільшити кількість соціально-орієнтова-

них програм задля подолання кризи і протистояння соціально-економічним викликам сьогодення, насамперед, у питаннях покращення і підвищення соціального захисту громадян.

Приступаючи до написання монографії і знайомлячись з джерелами, встановлено, що це питання досліджували такі вчені-правознавці, як: В. М. Андрійв, В. С. Андреев, Є.І. Астрахан, В. А. Ачаркан, І. А. Безклубий, Н. Б. Болотіна, М. О. Буянова, С. Я. Вавженчук, Л. Ю. Величко, В. С. Венедіктов, С. В. Венедіктов, М.А. Вігдорчик, Т. З. Гарасимів, В. О. Гончаров, Ю. М. Гришина, І. В. Гушин, Д. В. Журавльов, О. Д. Зайкін, Т. А. Занфірова, М. Л. Захаров, М. Л. Захарова, Р. І. Іванова, М. І. Іншин, С. С. Лукаш, О. Є. Мачульська, Н.О.Мельничук, О. В. Москаленко, Т. О. Поставалова, С. М. Прилипко, О.І. Процевський, В. Д. Роїк, С. М. Синчук, І. М. Сирота, Б. І. Сташків, О.В. Тищенко, Е.Г. Тучкова, С. М. Черноус, О. Г. Чутчева, В. І. Щербина, Л. П. Шумна, О. М. Ярошенко та ін. Однак, не применшуючи вагомих здобутків і не заперечуючи прогресивності їх висновків і зауважень, вкажемо, що в Україні (як і у країнах близького зарубіжжя) досі не представлено комплексної наукової роботи, присвяченої саме ґрунтовному аналізу теоретичних і практичних проблем реалізації соціальних прав як невід'ємної складової системи прав людини і їх взаємозв'язку з міжнародно-правовими стандартами соціального забезпечення. У той же час, саме розширення наукових знань і представлення новаційних поглядів, тобто доповнення фундаментальних і закріплення новітніх концепцій (у зв'язку зі зміненням уявлення про деякі явища), удосконалення існуючих і розробка нових актів у сфері соціальних прав, дасть змогу підвищити рівень соціального забезпечення, а отже, покращити життя громадян, особливо найменш захищених. Беручи все це до уваги, можемо стверджувати, що монографія присвячена аналізу актуальної на сьогодні проблеми.

Сподіваємося, що наукова спільнота оцінить здобутки автора, а саме те, що на підставі аналізу доктринального доробку юридичної науки в цілому, і права соціального забезпечення зокрема, а також порівняння приписів національного й міжнародного законодавств й правозастосовної практики, визначено суть міжнародно-правових стандартів та гарантій соціального забезпечення,

надано їх характеристику, виявлено напрями розвитку й вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази у сфері соціального забезпечення.

Крім того, завдяки всебічному вивченню поглядів науковців і документів, простежено еволюцію як соціальних прав у міжнародних актах і в зарубіжному законодавстві, так і вчення про основні соціальні права людини у вітчизняній науці права соціального забезпечення, встановлено обсяг і зміст соціальних прав індивіда; визначено місце соціальних прав у системі прав людини, їх загальні риси; охарактеризовано механізм взаємодії міжнародного й національного законодавств у сфері соціального забезпечення; доведено існування взаємозв'язку між основними соціальними правами і міжнародно-правовими стандартами соціального забезпечення, з'ясовано їх роль у розбудові моделі соціальної та правової держави; розкрито специфіку прав людини на соціальне забезпечення і на достатній життєвий рівень; сформульовано дефініції правових конструкцій «соціальні права», «міжнародно-правові стандарти соціального забезпечення», «всеосяжність права на соціальне забезпечення», «достатній життєвий рівень»; надано науково обґрунтовані пропозиції щодо нормативного закріплення соціальних прав в актах чинного законодавства України з урахуванням міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення.

З огляду на те, що монографія у вітчизняній доктрині права соціального забезпечення є самостійною завершеною науковою працею з вивчення теоретичних і практичних проблем реалізації соціальних прав як невід'ємної складової системи прав людини та їх взаємозв'язку з міжнародно-правовими стандартами соціального забезпечення, до новацій і власних здобутків автора можна віднести також: а) трактування поняття «міжнародно-правові стандарти соціального забезпечення» як комплексу правових норм, закріплених у міжнародно-правових актах, на підставі яких визначаються умови життя людей, врегульовуються питання забезпечення позитивного розвитку особи та її соціальної захищеності на території конкретної країни і які мають бути закріплені в національному законодавстві держав відповідно до їх міжнародно-правових зобов'язань; б) обґрунтування тези про всеосяжність права на со-

ціальне забезпечення, що слід розглядати як проголошену міжнародною спільнотою й гарантовану державою можливість людини незалежно від статі (рівні права чоловіків і жінок) задовольняти фізіологічні, соціальні й духовні потреби в обсязі, необхідному для достатнього рівня життя у випадку настання соціального ризику, надану всім й окремо кожному члену соціуму, включаючи громадян, іноземних громадян, апатридів, біженців, а також без будь-якої дискримінації користуватися передбаченими правами, і його визначальної ролі в розбудові моделі соціальної і правової держави; в) окреслення, спираючись на міжнародні соціальні стандарти, й проведення змістовного аналізу основних засад функціонування соціального захисту, як-от: 1) всебічність (універсальність); 2) рівність прав і можливостей, заборона дискримінації; 3) диференціація його умов і рівня; 4) наукова й економічна обґрунтованість соціальних нормативів; 5) незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг; 6) державна гарантованість установлених прав у сфері соціального захисту; 7) доведення існування тенденції до посилення значення міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення й її зумовленості соціально-економічними викликами сьогодення і впливом на реалізацію соціальних прав, світових процесів глобалізації економіки, серед яких активізація трудової міграції, депопуляція населення, зростання абсолютно го зубожіння людей тощо, причинами якого є такі обставини, як стихійне лихо, техногенні катастрофи, військові конфлікти тощо.

До зазначеного варто додати, що вивчення і аналіз великого масиву наукової літератури й актів дали змогу виявити доцільність виокремлення такого самостійного правового інституту в системі національного права соціального забезпечення, як «міжнародно-правові стандарти соціального забезпечення», встановити його зміст і співвідношення з іншими соціально-забезпечувальними правовими інститутами (до речі, з цього приводу висловлено деякі пропозиції); а також те, що широкий спектр міжнародних соціальних стандартів рівня життя, їх багатогранність підтверджують необхідність створення універсальної системи соціальної експертизи.

Крім того, завдяки всебічному дослідженню доробку як вітчизняних, так і зарубіжних науковців наголошено на визначальній

ролі міжнародних і регіональних організацій у встановленні міжнародних і європейських соціальних стандартів й у здійсненні контролю за їх дотриманням; з урахування цього, надано власне трактування цілей і завдань національного соціального законодавства, а також конкретні пропозиції стосовно необхідності розроблення і прийняття Соціального кодексу України й його змістовного наповнення.

Сподіваємося, що зроблені в роботі теоретичні висновки, наведені положення, пропозиції й рекомендації сприятимуть вирішенню теоретико-прикладних проблем додержання міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення в умовах реформування соціальної сфери в Україні і можуть бути використані в процесі підготовки проектів нових законодавчих актів, а саме Соціального кодексу України, Закону України «Про засади державної соціальної політики», й удосконалення чинних, йдеться про закони «Про соціальні послуги», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про волонтерську діяльність», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», а також підзаконних нормативно-правових актів, прийнятих на їх розвиток; стануть у нагоді при проведенні практичної діяльності центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, судьями, державними і комунальними закладами й установами, що надають різні види соціального захисту, громадськими, благодійними і релігійними організаціями, а також фізичними особами, які надають соціальні послуги.

Охарактеризувавши в загальних рисах мету написання монографії, навівши її головні тези і положення, вважаємо за доцільне вказати, що представлена робота стала результатом плідної співпраці з одним із провідних фахівців у галузі трудового права і права соціального забезпечення, доктором юридичних наук, професором, академіком Національної академії правових наук України Прилипком Сергієм Миколайовичем, який є автором понад 270 наукових і навчально-методичних праць. Завдяки мудрому керівництву Сергія Миколайовича більш ніж 40 науковців захистили

дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, а у 4 вчених він був науковим консультантом під час написання дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. У липні 2015 року його обрано членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Прилипко С. М. входить до складу кваліфікаційної палати, що проводить кваліфікаційне оцінювання кандидатів для призначення на посади суддів усіх судів системи судустрою України. Крім того, він входить до складу Науково-консультативної ради при Верховному Суді України, є членом Науково-методичної ради Національної школи суддів України, робочої групи з розробки проектів Соціального кодексу України і Трудового кодексу України, Загальнодержавної програми подолання та запобігання бідності в Україні та ін. Саме завдяки високій професійній компетентності й фаховим знанням, практичним навичкам і життєвому досвіду, його консультації полегшили вивчення й аналіз великого масиву джерел, думок науковців, приписів як вітчизняних, так і міжнародних нормативно-правових актів.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА Й СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ, ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

1.1. Соціальні права людини: поняття, сутність, міжнародне визнання

Ми живемо в такі часи, коли відбувається прискорення глобалізаційних процесів, постійно розширюються зв'язки між державами, а права людини перестали бути об'єктом регулювання окремої країни, ставши предметом пильної уваги міжнародного співтовариства, яке задля однакової й чіткості розуміння приймає універсальні міжнародно-правові акти, закріплюючи в них певні основні права індивіда, обов'язковість їх дотримання і захисту, так звані стандарти, своєрідні взірці (зразки, еталони), на які мають орієнтуватися різні держави та інші учасники суспільного життя у своїй діяльності [1, с. 19]. Саме в міжнародних документах відображені ті важливі стандарти, що встановлюють загальнолюдські показники прав людини, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави. З огляду на це, міжнародні норми з прав людини вважаються критерієм, якому мають відповідати законодавство й існуюча юридична практика всіх держав міжнародної спільноти [2, с. 105, 106]. Більше того, їх дія не обмежується часом, а повинна бути постійною, а реалізація основоположних прав має відбуватися згідно з розвитком уявлень міжнародних органів, уповноважених тлумачити міжнародні договори, їх зміст.

Усім світом нині визнано, що права людини – це загальнолюдська цінність, а обов'язок кожної держави полягає в їх гарантуванні, дотриманні і захисті, а також повазі до них. Примітно, що ще в ХХ ст. було не так, оскільки вважалося, що право людини – це внутрішня справа кожної держави. Проте, з розвитком і розширенням міжнародних відносин багато чого зазнало змін, зокрема, і внутрішня юрисдикція держав, точніше її межі. В умовах сьогодення кожна країна сама встановлює певні обмеження, передаючи

при цьому право вирішення і врегулювання низки питань міжнародно-правовим інституціям.

На підтвердження наведемо те, що в 1986 р. на міжнародній нараді експертів у Лімбурзі (Нідерланди) були зроблені наступні висновки: а) комплекс основних прав і свобод людини утворюють невід'ємну частину міжнародного права; б) Пакт покладає на його учасників юридичні обов'язки, а тому необхідно вжити всіх можливих заходів (включаючи законодавчі й адміністративні) для забезпечення реалізації вказаних прав; кожному має бути гарантовано судовий захист будь-яких прав; в) незалежно від рівня економічного розвитку всі держави – учасниці Пакту зобов'язані забезпечити мінімальний рівень соціальних прав для всіх [3]. Як бачимо, світова спільнота підтвердила своє бажання і прагнення захищати людину й її права.

Поштовхом до прийняття, опрацювання і підписання міжнародних актів з прав людини, науковці і світова спільнота вважають Другу світову війну, коли довелося зіткнутися з жорстоким поведінням гітлерівців з населенням країн, які вони завойовували, з представниками окремих національностей (чого тільки вартують досліди над людьми, тортури, знущання, випробування голодом), військовополоненими. Цивілізований світ дав на це свою відповідь не лише засудивши вчинки, а й розробивши низку документів, визначальними з яких є Загальна декларація прав людини, ухвалена третьою сесією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) 10 грудня 1948 р., Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод (1950), Європейська соціальна хартія (1961) та ін. Щоправда, Декларація носить рекомендаційний характер, тобто її норми мають статус рекомендацій, що, у свою чергу, означає необов'язковість (хоча це умовно). На підтвердження останньої тези додамо, що на підставі цього міжнародно-правового документу прийнято два обов'язкових для учасників договори – Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права й Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, які визнаються універсальними міжнародними актами.

У контексті сказаного наголосимо, що в основу Загальної декларації прав людини й Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права покладено концепцію природних прав

індивіда, згідно з якою останній отримує ці права через свою природу, без будь-яких зустрічних умов або дій зі свого боку. Декларація перекладена багатьма мовами і діалектами світу (понад 350) і належить до документів, які у світі найчастіше перекладаються. З огляду на вказане, Е. Рузвельт назвала її «Великою хартією вольностей» для всього людства (її іноді називають ще й «Хартія прав людини») [4].

Професор міжнародного права Х. Ханнум відзначає, що ця Декларація прямо чи опосередковано послужила зразком для багатьох національних конституцій, законів і нормативних актів, спираючись на приписи яких, відбувається захист прав і основоположних свобод людини. Він підкреслює, що сьогодні вона (як і раніше) залишається головним джерелом глобальних стандартів прав людини; саме визнання Декларації всіма державами світу як джерела й гаранта прав принципово відрізняє її від звичайних договірних зобов'язань [5].

Незважаючи на протиріччя з багатьох питань, понад 100 країн – учасниць Всесвітньої конференції ООН з прав людини 1993 р. підтвердили «прихильність цілям і принципам, викладеним у Статуті ООН і в Загальній декларації прав людини», й зазначили, що Декларація являє собою джерело надихаючих ідей і стала фундаментом при виробленні ООН стандартів, що містяться в існуючих міжнародних документах у сфері прав індивідів.

Продовжуючи розгляд питання, зауважимо, що міжнародно-правові гарантії прав людини фахівці поділяють на: (а) загальнолюдські (світові), закріплені в міжнародно-правових актах, прийнятих ООН й організаціями, що діють під її егідою; (б) регіонально-континентальні, зафіксовані в континентальних актах, прийнятих, наприклад, Європейським Союзом, Радою Європи. До речі, класифікація, так би мовити, розмежування, прав і свобод індивіда за різними критеріями дає можливість визначити місце й особливості того чи іншого права в системі його основних прав і свобод.

Базовим є поділ прав і свобод людини та громадянина на класичні (громадянські й політичні) і соціальні (економічні, соціальні й культурні). Реалізація перших дозволяє обмежити владу держави над людиною, оскільки це пов'язано, перш за все, із зобов'язання-

ми влади утримуватися від певних дій, а соціальних (у тому числі і право на соціальний захист) передбачає те, що держава зобов'язується надавати певні гарантії для цього. Саме тому класичні права розглядаються як обов'язок держави досягти певного результату, а соціальні – як обов'язок надати відповідні для цього засоби [6, с. 25].

Залежно від черговості включення цих прав до конституції й міжнародно-правових документів виокремлюють три покоління прав. Так, традиційні ліберальні цінності, сформовані у процесі здійснення буржуазних революцій, визнаються правами першого покоління; вони конкретизовані й розширені в практиці й законодавствах демократичних держав [7, с. 21]. До них традиційно відносять особисті й політичні права і свободи, як-от: право на життя, свободу думки й пересування, участь в управлінні справами суспільства й держави та ін. Друге покоління прав (економічні, соціальні й культурні) і третє прийнято йменувати колективними, оскільки вони реалізуються не окремими особами, а колективами (групами) або соціальними спільнотами. До третього покоління слід віднести: права народів і меншин, право на розвиток, міжнародний мир і безпеку, сприятливе навколишнє середовище та ін. Ці права – результат національно-визвольних рухів, вони були закріплені в деяких деклараціях Генеральної Асамблеї ООН (наприклад, у Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (1960), Декларації про право народів на мир (1984), європейських регіональних актах і в низці актів Міжнародної організації праці (далі –МОП) про корінні народи й народи, які ведуть племінний спосіб життя [8, с. 160].

Як уже зазначалося, однією з особливостей сучасного світу є тенденція до єдиного правового регулювання всіх прав людини – громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних (точніше прагнення до однаковості й чіткості, одностайності). Саме цим керувалися розробники міжнародних актів, прийнятих наприкінці ХХ ст. (йдеться про Декларацію тисячоліття ООН від 8 вересня 2000 р., Хартію основних прав ЄС від 7 грудня 2000 р.). Сьогодні у правовій науці висловлюється думка про умовність розрізнення (визнання, так би мовити, першочерговості) прав людини залежно від того, до якого покоління вони спочатку були

віднесені. Як наголошує А. Хеллер, межа між соціальними правами і правами першого покоління дуже умовна, оскільки всі вони пов'язані з державними ресурсами. Приміром, проведення виборів і утримання силових структур вимагає не менших коштів, аніж здійснення соціальних реформ, більшість із них лише частково є універсальними (зокрема, право отримувати політичний притулок є правом не для всіх) [9, с. 9].

Аналізуючи проблеми й виклики сьогодення, а також завдання, що стоять перед людством на сучасному історичному етапі, слід підкреслити, що захист саме соціальних прав індивіда набуває все більшого значення. Дотепер понад 1 млрд. людей живе в умовах крайньої бідності, не маючи житла, страждаючи від голоду й безробіття, неграмотності та хронічних захворювань. Понад 1,5 млрд. мешканців планети позбавлені можливості пити очищену питну воду, користуватися системою водопостачання й каналізації, близько 500 тис. дітей не можуть отримати навіть початкової освіти, а понад 1 млрд. дорослих не вміє писати й читати [10, с. 18]. Зважаючи на це, нині, саме підвищення ефективності застосування міжнародних механізмів захисту економічних і соціальних прав людини має бути в центрі уваги науковців, практиків, правозахисників, громадських діячів та ін.

Щоправда, так звану свободу багатих порушують (умовно кажучи, зменшують), у той же час, без утиску свободи бідних не можливе існування права приватної власності на засоби виробництва [9, с. 9-11]. Дійсно, варто погодитися з тим, що принцип верховенства права не можна розглядати як принцип верховенства тих чи інших окремих прав людини (особистих, політичних, чи то будь-яких інших). Зокрема, О. Скрипнюк наголошує на некоректності такої інтерпретації [11, с. 62]. Проте, конституційний принцип пріоритету прав індивіда, який включає загальне інтегральне поняття «права особи», означає, що за жодних умов одним правам не надається перевага перед іншими.

Крім того, класифікуючи права і свободи, не переслідуючись мета встановити їх підпорядкованість між собою, визначити серед них більш чи менш важливі. Загальноприйнято, що всі права являють собою єдине (неподільне) ціле, а їх носієм завжди є індивід, що зайвий раз підтверджує градація, яка має лише історичні

особливості і пов'язана зі створенням міжнародно-правових норм [11, с. 183]. Отже, політичні, громадянські, культурні, економічні й соціальні права людини потрібно розглядати в сукупності, бо всі вони однаково цінні й важливі. Наприклад, у Віденській декларації, прийнятій у червні 1993 р. Всесвітньою конференцією ООН з прав людини, закріплено універсальність усіх прав і основних свобод особи, що мають безумовний характер, а підтвердженням універсальності виступає те, що всі держави беруть на себе обов'язок визнавати й захищати права людини. До речі, цей принцип знайшов своє відображення в Європейській соціальній хартії (переглянутій) від 7 травня 1996 р.

У той же час, варто пам'ятати, що розмежування цивільних, політичних, економічних, соціальних і культурних прав зводиться до того, яким чином і в якому обсязі держави беруть на себе відповідні зобов'язання, виконання яких залежить від рівня їх економічного розвитку, що, між іншим, впливає з Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Зокрема, ч. 1 ст. 2 цього документу закріплює, що кожна держава зобов'язується в індивідуальному порядку докладати максимальних зусиль у межах наявних ресурсів і вживати всіх заходів, включаючи, зокрема, й законодавчі, для поступового забезпечення безперешкодної реалізації визначених у цьому Пакті прав (у тому числі і права на соціальний захист), і робити це усіма належними способами.

Спираючись на сказане, варто перейти до розгляду соціальних прав. Передусім вкажемо, що вони являть собою сукупність правових норм, що визначають умови життєдіяльності людей, визнані міжнародним співтовариством як оптимальні з позиції розвитку особистості, соціальних груп і суспільства в цілому, невідчужувані права кожного. Принагідно зауважити, що вперше вони згадані в таких документах, як американська Декларація незалежності (1776) і французька Декларація прав людини і громадянина (1789). У своїх класичних формулюваннях вони набули загального визнання світовою спільнотою як концептуальна система. Таким чином, структурно соціальні права особи, а також їх визнання, закріплення, дотримання, охорона й захист – це потужний комплекс принципів і норм, що регулюють широкий спектр суспільних відносин [13, с. 272]. З огляду на це додамо, що згідно з п.1 ст. 25 За-

гальної декларації прав людини (1948) ключовим для соціальних прав є положення, відповідно до якого «кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, що необхідний для підтримки здоров'я і благополуччя її самої та її родини, і право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості або іншого випадку, втрати коштів для існування з незалежних від неї обставин» [14]. Його слід визнати принципом, що має системний характер (поліоб'єктність складових життєвого рівня, закріплених на міжнародному рівні, кореспондує відповідним організаційним й організаційно-правовим заходам, яких повинна вжити конкретна держава на своїй території), і фактично закріплює на міжнародному рівні квінтесенцію соціальної держави, бо саме в організованому суспільстві остання повинна забезпечувати людину відповідними благами природного характеру.

У контексті сказаного мусимо додати, що перелік соціальних прав і принципів їх реалізації наведено в Європейській соціальній хартії (переглянутій) 1996 р. [15] (далі – ЄСХ(п)), яка була ратифікована Україною 14 вересня 2006 р. [16]. Так, у ч. 1 цього документа закріплено: «Сторони визнають метою своєї політики, яку вони запроваджуватимуть усіма відповідними засобами як національного, так і міжнародного характеру, досягнення умов, за яких можуть ефективно здійснюватися такі права та принципи, зокрема:

- всі працівники мають право на справедливу винагороду, що забезпечить достатній життєвий рівень для них самих та їх сімей;
- працюючі жінки у разі материнства мають право на особливий захист;
- усі працівники та особи, які знаходяться на їх утриманні, мають право на соціальне забезпечення;
- кожна малозабезпечена людина має право на соціальну та медичну допомогу;
- кожна людина має право користуватися послугами соціальних служб;
- інваліди мають право на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства;

- сім'я, як головний осередок суспільства, має право на належний соціальний, правовий та економічний захист для забезпечення її всебічного розвитку;

- діти та підлітки мають право на належний соціальний, правовий та економічний захист;
- кожна особа похилого віку має право на соціальний захист;
- кожна людина має право на захист від бідності та соціального відчуження.

Отже, спираючись на положення ЄСХ(п), можемо зробити висновки, що соціальний захист передбачає вжиття різноманітних соціальних заходів, критерієм ефективності яких виступає реалізація соціальних прав і дотримання певних принципів. Варто відмітити, що, незважаючи на досить широкий перелік цих соціальних заходів, будь-який міжнародний або державний стандарт у цій сфері відсутній. Принагідно зауважити, що однаковість й узгодженість існує лише щодо реалізації фундаментального права – права на життя, усі ж інші так, чи інакше об'єднуються, так би мовити, згруповуються навколо нього, що, у свою чергу, сприяє (певною мірою забезпечуючи) його гарантованості й ефективності реалізації. Отже, право на життя є першоосною всіх інших прав і свобод, що мають місце в цій сфері, і являє собою абсолютну цінність світової цивілізації. Крім того, його дотримання і реалізація тісно пов'язані та переплітаються з проблемою захищеності (безпеки) права людини на життя. Причому сучасна юридична наука розглядає безпеку індивіда не просто як правову категорію, пов'язану виключно з усуненням фізичного впливу на нього, а й як більш широке поняття, що включає всебічну захищеність і безпосередню гарантованість цивільно-правового статусу людини в соціумі й охоплює економічну, соціальну, політичну, екологічну і цивільно-правову безпеку особистості.

Незважаючи на те, що всі права людини взаємопов'язані, саме між правом на життя, правом на соціальний захист і правом на достатній рівень життя існує особливий взаємозв'язок і взаємозалежність. Ні в кого не викликає сумніву теза про те, всім людям має бути забезпечено захист їх прав, а ключову роль у цьому відіграють суб'єкти, зобов'язання яких зводяться до того, щоб вимагати реалізацію вказаних прав, і до яких у першу чергу належать держа-

ви. На міжнародне співтовариство, щоправда, покладається певна відповідальність за захист прав індивіда, це підтверджується тим, що воно виконує свій обов'язок шляхом розроблення і прийняття міжнародних актів у сфері захисту прав особистості в рамках відповідних міжнародних організацій.

Для повноти висвітлення питання до наведеного слід додати, що соціальні права людини – це передусім права, що виникають у результаті взаємодії людини й держави з метою досягнення відповідних соціальних стандартів. На відміну від інших, ці права реалізуються не лише за наявності доброї волі й їх проголошення на рівні конституції й законів, а й за існуванням в держави об'єктивних економічних, фінансових й організаційно-технічних можливостей (звісно, для цього потрібно створити відповідні умови) вживати заходів із соціального захисту громадян, сприяти підвищенню рівня їх добробуту й соціальної безпеки. З огляду на всеохоплюючий характер, науково-теоретичний аналіз соціальних прав є складним і одночасно актуальним предметом сучасних юридичних досліджень. Крім того, й на цей час, у правовій теорії та практиці питання природи соціальних прав і механізмів їх реалізації, а також захисту, залишається одним із найбільш дискусійних, а отже, існує необхідність звернення до нього. Таким чином, надзвичайно актуальним на сьогодні є не лише його всебічне вивчення, особливо беручи до уваги те, що на пострадянському просторі за останнє десятиліття відбулися суттєві зміни і було переглянуто як трактування природи соціальних прав, так і їх місце в системі прав громадян, а й проведення додаткового дослідження поняття сутності й особливостей соціальних прав особи, співвідношення їх з іншими групами прав.

Розгляд окреслених питань доцільно розпочати зі з'ясування суті поняття «соціальні права». Автори Великого юридичного словника тлумачать його шляхом мінімізації формулювання, проте із зазначенням їх суб'єктів й об'єктів, тобто розуміють під ними громадянські права у соціальній сфері, а саме можливість набуття соціальних благ, володіння, користування й розпорядження ними, їх захист або вчинення певних дій у цій сфері. Спираючись на таке бачення, до соціальних віднесені права на: працю та відпочинок, соціальний захист та житло, достатній життєвий рівень й охоро-

ну здоров'я, медичне страхування та медичну допомогу та ін. [17, с. 829].

У популярній юридичній енциклопедії соціальні права трактуються більш системно і комплексно, а саме як: можливість людини і громадянина забезпечувати належні соціальні умови життя, серед яких право на: а) працю та її вільний вибір, б) відпочинок, в) охорону здоров'я, г) житло, д) матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника тощо, е) достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло), є) страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів [18, с. 389].

Зауважимо, що авторам наведених дефініцій категорії «соціальні права» вдалося здійснити стислий комплексний аналіз ролі соціальних прав у загальній системі прав людини, гарантій цих прав і свобод, а також їх юридичних ознак. Так, під соціальними правами належить розуміти: «можливості індивіда із забезпечення достатнього рівня його життя, людської гідності і свободи діяльності в усіх сферах суспільного життя» [19] «закріплені в Конституції і гарантовані державою можливості кожної людини і громадянина вільно й самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими їм соціальними благами як в особистих, так і в суспільних інтересах» [20]; «можливості людини володіти, користуватися й розпоряджатися певними благами і послугами, наданими суспільством і державою, а також набувати їх в порядку, межах, формах й у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [21, С. 6]; «право на отримання матеріальних благ із суспільних джерел, що надається особам, які не мають достатніх засобів до існування у зв'язку з відсутністю джерел прибутку або недостатнім рівнем отриманих прибутків, а також відсутністю способів або можливостей матеріально себе забезпечити за посередництвом використання власності, здійснення підприємницької, трудової та іншої не забороненої законом діяльності» [22, С. 127].

У правовій науковій літературі соціальні права особи трактуються як погоджені і визнані міжнародною спільнотою в цілому, закріплені в законодавстві більшості сучасних держав мінімальні правові норми – стандарти прав людини у соціальній сфері, що передбачають умови життя, які дозволяють кожному вільно під-

тримувати і розвивати свою людську сутність [23, С. 7]. Вбачається за доцільне вищевказане доповнити тезою, наведеною в одній із наукових робіт, про те, що головна характерна риса соціальних прав полягає в забезпеченні особі задоволення найважливіших життєвих потреб, без чого не може йтися мова про нормальне людське буття [24, с. 84–86].

До речі, багатьом вченим, наводячи дефініцію поняття «соціальні права», вдається переважно до деталізації такого невід'ємного права людини, як право на гідне життя, що передусім пов'язано з тенденцією, яка спостерігається серед сучасних демократичних держав, до того, що соціальні й економічні права мають розглядатися як спосіб забезпечення фундаментального права людини і громадянина на гідне життя, вони становлять собою комплексний конституційно-правовий інститут, який є невід'ємним елементом їх конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також однією з найважливіших засад конституційного ладу країни [25, С. 131]. Як наголошує П. Рабінович, соціальні права як можливості людини реалізовувати свої здібності, здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ, до яких він відносить право власності на засоби виробництва, на здобуття професії; на вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; сприятливі умови й справедливу оплату своєї праці; на відпочинок і дозвілля [26, С. 12].

Продовжуючи розгляд питання, вкажемо, що найважливішою підставою виокремлення соціальних прав людини як самостійної категорії визнається те, що їх реалізація забезпечує людині можливість отримувати зазначені блага не через ринкові механізми, а через механізм державної перерозподільної політики. Спираючись на це, до соціальних прав включають права на: вільну працю, соціальний захист, відпочинок, освіту, соціальну допомогу, пенсійне забезпечення, соціальне страхування, гідний рівень життя тощо. На відміну від громадських і політичних прав, для того, щоб особа мала змогу користуватися цими правами важливо створити економічне підґрунтя (ст. 22 Загальної декларації прав людини), а отже, при розробленні й провадженні соціальної політики правове забезпечення має не менш важливе значення, ніж опрацювання фінансових, економічних й організаційних механізмів.

Беручи до уваги все наведене вище, зауважимо, що соціальні права мають як низку ознак, спільних з іншими правами людини, так і свою специфіку. Основною їх відмінністю є те, що вони реалізуються за наявності декількох умов. По-перше, забезпечення соціальних прав індивіда завжди відбувається за активної участі держави, яка створює юридичні, економічні, організаційні й інформаційні умови для їх реалізації і одночасно виступає суб'єктом соціальних відносин. По-друге, можливість користуватися ними і ступінь їх забезпечення залежать від рівня економічного розвитку держави, а також її об'єктивної спроможності надавати соціальну допомогу особі в усіх випадках, коли вона цього потребує. По-третє, вони не лише виступають невід'ємним елементом її правового статусу, а й включені до системи міжнародного права й національних правових систем.

Крім того, соціальні права особи: а) поширюються рівною мірою на всіх і на кожного члена соціуму (на громадян держави, іноземних громадян, апатридів, біженців та ін.) без будь-якої дискримінації, включаючи рівне право чоловіка і жінки користуватися передбаченими правами; б) зберігаються незалежно від зміни місця мешкання чи проживання; в) не залежать від тривалості (часу) зайнятості (періоду страхування) або тривалості мешкання в країні [27, с. 10]; г) перераховуються за допомогою формулювання базових положень шляхом використання словосполучень і термінів загального, рекомендаційного, не суворого характеру, які не несуть в собі чітко вираженого нормативного сенсу (наприклад, «гідне життя», «справедливі і сприятливі умови праці», «задовільне існування»); (г) розмитість, нечіткість, неконкретність міжнародних зобов'язань держав щодо їх практичної реалізації і (д) різняться підходи до встановлення їх переліку, кадастру [28]. Наприклад, у деяких конституційних актах зарубіжних країн соціальні права закріплені не в розділі про права, що автоматично передбачає їх судовий захист, а в розділі «Обов'язки держави». Подібна ситуація призводить до неправильного їх розуміння, тобто не як юридичних прав, а як принципів, похідних від конституційних норм. Стосовно нашої держави, наголосимо, що на відміну від правових систем, де ключову роль серед джерел права відіграють загальні принципи права, а юридична сутність прав, не залежно від того, в якому акті

зафіксовані, не зазнає істотних змін, в українському праві доцільним є дублювання конституційно закріплених прав і на рівні галузевого законодавства.

До всіх перерахованих вище, варто додати ще й таку особливість соціальних прав особи, як те, що вони виступають гарантіями стосовно інших прав і свобод. Зокрема, право на охорону здоров'я є правом-гарантією щодо права на життя, а право на безпечне довкілля – стосовно права на охорону здоров'я тощо [29, с. 126].

У контексті сказаного, не можна оминати увагою того факту, що в теорії держави і права соціальні права часто поєднують з економічними. Як зауважує В. Чиркін, соціальні й економічні права утворюють єдину групу соціально-економічних прав, оскільки вони виокремлюються на підставі спільного критерію – це захист інтересів життєзабезпечення людини [30, с. 103], а вживання терміну «соціально-економічні права» свідчить про те, що реалізація одних прав можлива лише при паралельному забезпеченні та гарантуванні інших [31, с. 203].

Проте, завдяки останнім науковим дослідженням у сфері юридичного аналізу економічних прав, можна з впевненістю вивести економічні права з єдиного блоку соціально-економічних [32, с. 243]. Так, Ю. Фролов економічні права і свободи виокремлює як самостійний вид у системі конституційних прав і свобод людини та громадянина, пропонуючи під ними розуміти можливості останніх володіти, користуватися й розпоряджатися економічними благами, а також набувати й захищати їх у порядку, межах, формах й у спосіб, передбачені Конституцією України [33, С. 8].

Спираючись на наведені раніше дефініції і думки науковців, можемо констатувати, що принципова відмінність соціальних прав особи від економічних полягає у ступені їх правової гарантованості й механізмів правового захисту. Соціальні права знаходяться поза зоною дії законів ринкової економіки, саме тому межею, так би мовити, водорозділом сфери дії соціальних й економічних прав є факт державного втручання в закони попиту та пропозиції, прибутку й вільної конкуренції і перетворення їх на норми суспільної солідарності й взаємодопомоги.

Підсумовуючи, зауважимо, що, наводячи дефініцію такої правової категорії, як соціальні права людини, слід пам'ятати, що

вони фіксують передбачені міжнародним правом і національним законодавством можливості індивіда забезпечувати свій особистий і сімейний добробут, дбати про здоров'я, гідність, отримувати освіту, соціальне забезпечення й захист, а реалізуються вони за достатнього рівня розвитку економіки в процесі активної взаємодії в соціальному плані держави з людиною і громадянським суспільством. Саме цим пояснюється те, що, незважаючи на певні відмінності й особливості, більшість авторів трактує «соціальні права» як відповідні (соціальні) дії держави, що, до речі, притаманне й міжнародно-правовим актам профільного характеру. На підтвердження зазначимо, що жоден з них не наводить будь-якого тлумачення категорії «соціальні права», а містить лише перелік характеристик цих прав.

Провівши аналіз нормативних приписів, можемо зробити висновки, що в широкому розумінні соціальні права – це врегульовані нормами права соціальні зобов'язання держави із забезпечення належних умов життєдіяльності людини і розроблення ефективного й дійового механізму її захисту в суспільстві. По суті, наявність у державі соціальних прав людини і виконання нею своїх соціальних функцій з дотриманням форми «права людини → соціальні права → захист соціальних прав» дає можливість стверджувати, що така держава є соціальною і правовою. Інакше кажучи, зміст і спрямованість діяльності останньої визначається правами і свободами людини і громадянина, а також потребою у сприянні й підтримці держави в їх забезпеченні.

Принагідно зауважити, що в теорії і практиці сучасного українського конституціоналізму нова концепція соціальних прав громадян поки що лише формується, що пояснюється історичним шляхом розвитку. На цей час наша держава обирає, якої з двох концепцій їй дотримуватися – класичної ліберальної чи соціально орієнтованої свободи громадян в соціальній та правовій державі. Перша передбачає зведення до мінімуму участь держави в соціальному захисті громадян і виключає юридично зафіксовані в Конституції соціальні обов'язки держави перед громадянином і робить основний акцент на захисті людської гідності при проведенні державних, а також (більшою мірою) недержавних комерційних соціальних програм. Друга полягає в закріпленні кореспондуючих

соціальним правам громадян юридичних обов'язків держави з метою підтримки певного рівня соціальної захищеності всіх членів суспільства, що є головною умовою гідного життя і вільного розвитку кожної особи. Термін «гідність» в цьому випадку ніби інтегрує в концепцію соціальної держави, а захист людської гідності виступає вже не альтернативою соціальним правам в їх розумінні як прав людини другого покоління, а навпаки, соціальні права розглядаються як конституційний інститут забезпечення гідного життя людини.

Однак, ґрунтовне вивчення приписів Конституції України, які стосуються реалізації соціально-економічних прав (ст. 1, 3, 43–48, 85, 92 та ін.), дає можливість відповісти на це запитання таким чином: Україна – це соціальна і правова держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини, а права і свободи людини і громадянина є найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Як бачимо, ми дотримуємося другої концепції.

1.2. Значення міжнародних і європейських стандартів для реалізації соціальних прав громадян України

Як було вже зазначено, нині у світі спостерігається тенденція до системного розвитку прав людини, що зумовило формування на міжнародному рівні і закріплення міжнародно-правовими засобами стандартів прав особистості. Підтвердженням цьому є те, що в новітній світовій науковій правовій літературі соціальні права розглядаються як невід'ємний елемент міжнародних стандартів прав людини, які, з одного боку, спрямовані на гарантування кожному гідних умов життя, а з другого – визначають обов'язок держави забезпечити всім, хто цього потребує, такий мінімум соціальних можливостей і соціальної захищеності, який необхідний для підтримки гідності особи, нормального задоволення її матеріальних і духовних потреб.

У цьому контексті варто підкреслити, що категорія «міжнародні стандарти» зустрічається в сучасних міжнародних документах,

присвячених врегулюванню питань у сфері прав індивіда, першим з яких, і про це вже йшлося, стала Хартія прав людини, прийняттям якої міжнародною спільнотою було покладено початок нормотворчого процесу в зазначеній важливій сфері міждержавних відносин на світовому рівні.

Формування міжнародних норм, на відміну від державних, є децю складнішим. Перш за все, вони гіпотетично мають не лише відображати сучасні тенденції в системі права кожної країни, а й передбачати майбутній розвиток прав людини у світовій спільноті. На думку М. П. Орзіха, основні права, свободи й обов'язки встановлюються найвищим органом державної влади у виді конституційних законів, які не можуть бути вужчими за змістом, ніж міжнародно-правові стандарти. До цього мають прагнути всі народи [34]. Якщо взяти за основу постулат, згідно з яким кожна система права настільки є правом, наскільки вона ґрунтується на повазі до людської особистості в усіх її проявах, то логічно стверджувати, що вся історія права (поділ влади, демократія тощо) – це поступове усвідомлення і зміцнення відчуття кожним своєї власної гідності [24, с. 98]. Саме тому міжнародні стандарти завжди відображають тенденції й потреби соціального прогресу загальнолюдського статусу особи.

Спираючись на вищенаведене, можемо додати, що нині міжнародні соціальні стандарти становлять собою комплекс закріплених у міжнародно-правових актах норм, завдяки прийняттю яких визначаються гідні умови життєдіяльності людей і забезпечується розвиток індивіда та його соціальна захищеність. Ці соціальні стандарти повинні бути сприйняті законодавством кожної держави шляхом підписання й ратифікації міжнародних договорів, а вже після цього, вони мають бути розвинені і пристосовані до існуючих у конкретній державі умов. Однак, міжнародним соціальним стандартам належить бути захищеними й забезпеченими не тільки законодавством держави, а й спеціальними її інститутами. Тому запорукою і важливою гарантією реалізації соціальних прав є розроблення дійового механізму соціального захисту, останній, до речі, є функцією перш за все суспільства, а не тільки держави, яка, зрозуміло, у разі настання соціальних ризиків має забезпечити (точніше відновити) людині таке соціальне становище, яке нею до

цього було досягнуто, чи притаманне всім громадянам суспільства і відповідає умовам, що органічно впливають з її невід'ємних і загально визнаних соціальних прав, тобто міжнародних соціальних стандартів.

Безперечно, держава у формуванні системи соціального захисту відіграє одну з найважливіших ролей. Саме держава як стороною міжнародних договорів, що встановлюють соціальні стандарти, повинна в максимально можливих межах і з використанням всіх наявних ресурсів вжити заходів для забезпечення їх повної реалізації, створити ефективні системи (структурну й функціональну) такого захисту. Ця вимога впливає, перш за все, із приписів Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966). З огляду на це, вкажемо, що держава бере на себе зобов'язання гарантувати реалізацію права особи на соціальний захист шляхом її соціального забезпечення й соціального страхування, враховуючи це, вона встановлює мінімальні гарантії, це – загальноприйнято на світовому рівні. Однак, (це впливає з тези про те, що соціальний захист – це справа суспільства і держави) існує й колективна взаємодопомога, що має місце, наприклад, у трудовому колективі, в цьому випадку враховується соціально-трудова ситуація людини. Звісно, саме індивідуалізація захисту дозволяє підтримувати певний (уже досягнутий) рівень добробуту й навіть забезпечує його зростання. Доречно додати, що методи, які використовуються при цьому, відрізняються за ступенем захисту, який вони гарантують населенню. Так, за загальноекономічною закономірністю ступінь захисту є прямо пропорційним ступеню індивідуальної фінансової участі і зворотньо пропорційний рівню перерозподілу доходів.

Звісно, беручи до уваги тенденцію до побудови соціальної держави, яка простежується протягом останніх десятиліть, і, як наслідок, впровадження в міжнародне публічне право й національне законодавство держав-членів світової спільноти певних стандартів, виникає об'єктивна потреба виокремити серед їх переліку самостійну групу – міжнародні соціальні стандарти, що пояснюється наступним: а) перманентним підвищенням значення й ролі прав людини, зокрема соціальних, у становленні демократичної правової державності й демократичного міжнародного співтовариства; б) законодавчим закріпленням принципу соціальної держави;

в) визнанням на міжнародному рівні важливості соціальних прав; г) об'єктивацією необхідності гармонізації міжнародних і національних соціальних стандартів прав людини та ін.

Ось ми й підійшли до головного. Спробуємо з'ясувати, що ж становлять собою міжнародні соціальні стандарти? Складність цього питання полягає в тому, що вони не зафіксовані в якомусь одному міжнародно-правовому документі, а розкидані по численних правочинах – договорах, угодах і звичаях, оскільки в міжнародно-праві немає кодифікованих актів (кодексів), подібних до тих, що існують у внутрішньому національному праві кожної держави. У контексті сказаного зауважимо, що при вирішенні окресленої проблеми можна виходити (точніше взяти за основу) з тези про те, що, спираючись на превалювання принципу поваги до прав і свобод людини, норми міжнародного права, які містять у собі стандарти в соціальній сфері, автоматично належать до загально визнаних норм і принципів. Це, на наше переконання, повною мірою відповідало б пануючій концепції побудови правової демократичної держави, адже поява будь-якого міжнародного документа, присвяченого правам і свободам особи в соціальній сфері, вже свідчить про його актуальність й міжнародне визнання необхідності конкретних змін в існуючому порядку діяльності держав, головними для яких є права людини й гарантії їх реалізації.

Як уже було вказано, на цей час відсутнє одностайне трактування розглядуваного поняття, що, звісно, призводить як в теоретичному, так і в практичному плані до нечіткості, неоднозначності, а часом і невизначеності його характеристик у конвенціях і рекомендаціях МОП. Більш того, довільне використання термінів, надання одним і тим самим поняттям різного значення, брак необхідних дефініцій – усе це негативно позначаються на якості міжнародно-правових документів. Отже, існує нагальна потреба у формуванні єдиного підходу до розробки правової термінології й понятійного апарату, що додасть чіткості і зрозумілості положенням конвенцій і рекомендацій Міжнародної організації праці. Вказане стосується, у тому числі, й таких часто використовуваних понять, як «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», оскільки лише на підставі чітко сформульованих дефініцій вдасться встановити їх співвідношення. Сприятиме цьому й використання ре-

зультатів міжнародних досліджень правового регулювання цих категорій.

Пристаючи до висвітлення питання, вкажемо, що експерти МОП дотримуються позиції, що категорії «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» інколи вживаються як синоніми, якщо йдеться про функцію або мету їх обох. Однак, за змістовним наповненням ці поняття принципово різняться. Так, захист, що забезпечується суспільству за допомогою взяття низки державних заходів із метою: а) компенсувати відсутність або суттєве скорочення доходу від праці в результаті настання різних обставин (хвороби, материнства, виробничої травми, безробіття, інвалідності, старості або смерті годувальника); б) забезпечити виплати сім'ям з дітьми; в) забезпечити медичне обслуговування, визначається соціальним. Натомість, соціальне забезпечення включає не тільки державні, а й приватні, або не обов'язкові (на кшталт товариств взаємодопомоги), системи соціального забезпечення, які переслідують аналогічні цілі.

Навівши думки експертів МОП, спробуємо встановити співвідношення понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення», спираючись на приписи конвенцій і рекомендацій МОП. Як нами вже зазначалося, у цих правових документах не міститься конкретних дефініцій чи трактувань обох понять, немає пояснень до них, проте ретельний аналіз текстів дозволяє виявити деякі важливі суттєві і змістовні аспекти категорій «соціальний захист» і «соціальне забезпечення». Так, спираючись на приписи, можемо констатувати, що термін «соціальне забезпечення» у переважній більшості документів тлумачиться узагальнено, тобто як одна з галузей соціальної сфери життєдіяльності суспільства. Його вперше використано в Конвенції № 48 про встановлення системи міжнародного співробітництва щодо збереження прав, що впливають зі страхування по інвалідності, старості й у випадку втрати годувальника (1935). Крім того, це поняття зустрічається в найменуваннях конвенцій і рекомендацій, серед них: Конвенція № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення (1952); Конвенція № 118 про рівноправність громадян країни, іноземців та осіб без громадянства в галузі соціального забезпечення (1962); Конвенція № 157 про встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення (1982); Рекомендація № 167 про

встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення (1983) та ін. До сказаного додамо, що, вивчивши і проаналізувавши положення багатьох актів, можемо з упевненістю вести мову про те, що конвенції виходять з визнання наявності або можливості функціонування в різних країнах державних і недержавних, загальних і спеціальних систем соціального забезпечення. Наприклад, нині активно впроваджуються системи соціального забезпечення, що мають за основу професійну діяльність, оскільки вони адаптовані до особливостей певної професії, а отже, підвищать передбачений законом їх захист у разі виникнення ризиків для здоров'я на виробництві. Проілюструємо це. У ст. 21 Конвенції № 184 про безпеку та гігієну праці в сільському господарстві (2001) йдеться про те, що на працівників сільського господарства поширюється система соціального забезпечення для захисту від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, а також від інвалідності та інших, пов'язаних із виробництвом ризиків для здоров'я. Принагідно зауважити, що подібні системи можуть або бути частиною національної системи, або набувати будь-якої іншої форми, що відповідатиме національному законодавству і практиці.

Крім браку дефініцій багатьох категорій, розумінню приписів конвенцій, заважає неоднозначність термінології. Нами встановлено, що дуже часто різними термінами позначаються одні й ті ж поняття. Так, у значній кількості конвенцій має місце ототожнення таких категорій, як «галузі (галузь) соціального забезпечення», «види соціального забезпечення», «форми соціального забезпечення». На підтвердження цих слів, вкажемо, що в документах, де застосовується поняття «галузь соціального забезпечення», виокремлюють 9 галузей, як-от: медична допомога (медичне обслуговування); допомоги по хворобі, інвалідності, безробіттю, вагітності й пологах (допомоги по материнству), старості; допомоги в разі трудового каліцтва і професійного захворювання, втрати годувальника; сімейні допомоги. Однак, у цьому випадку фактично йдеться про види соціального забезпечення, детально регламентовані в Конвенції № 102 (розділи II – X) [35, с. 116].

Встановивши певні особливості і недоліки конвенцій, вважаємо за доцільне звернутися до додаткових характеристик поняття

«соціальне забезпечення», визначених у рекомендаціях МОП, і проаналізувати їх. Перш за все наголосимо, що в рекомендаціях закріплена норма стосовно забезпечення доходу й можливості користування належним медичним обслуговуванням як істотного елемента соціального забезпечення, що ґрунтується на страховій і нестраховій підставі й передбачає різні організаційні форми його здійснення. Згідно з приписами, забезпечення доходу має бути організовано на підставі обов'язкового соціального страхування, а задоволення потреб осіб, не охоплених обов'язковим соціальним страхуванням, має відбуватися через систему соціальної допомоги. Примітно, що з метою кращого пристосування грошової допомоги, яка надається за системою соціального страхування, до різноманітності потреб, охоплених нею, у рекомендаціях випадки класифікують наступним чином: хвороба, материнство, інвалідність, старість, смерть годувальника, безробіття, витрати у зв'язку з надзвичайними обставинами (крайньою необхідністю), виробничі травми.

Підсумовуючи, вкажемо, що вивчення положень чинних конвенцій і рекомендацій дозволяє стверджувати, що поняття «соціальне забезпечення» і «соціальний захист» не є тотожними. Більше того, встановлено, що термін «соціальний захист» у конвенціях майже не застосовується (він лише один раз зустрічається у ст. 17 Конвенції № 130 (1969) у словосполученні «медичний і соціальний захист»). Що ж стосується рекомендацій, відмітимо такий факт: у Рекомендації № 64 про регулювання нічної праці на дорожньому транспорті (1939) уперше з'явилося поняття «соціально-трудоий захист»; у Рекомендації № 135 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються (1970), «соціальний захист» застосовується як самостійний термін. Зокрема, у її преамбулі йдеться про те, що «системи мінімальної заробітної плати стануть ефективним засобом соціального захисту і складовою стратегії економічного і соціального розвитку». Крім того, пункт 2 визначає: «Основною метою встановлення мінімальної заробітної плати повинно бути надання особам, які працюють за наймом, необхідного соціального захисту щодо мінімально допустимих рівнів заробітної плати». Отже, проаналізувавши деякі конвенції й рекомендації МОП з питань соціального захисту,

можемо з упевненістю вести мову про те, що зміст категорії «соціальний захист» виходить за межі змісту категорії «соціальне забезпечення», яка завжди пов'язана з певними формами й видами забезпечення й конкретними соціальними ризиками.

Для повноти розгляду питання варто зупинитися на тому, що останнім часом конвенції й рекомендації МОП передбачають низку заходів на міжнародному, регіональному або національному рівні, спрямованих на підтримання прогресу в таких сферах, як охорона здоров'я, житлове будівництво, забезпечення продовольством, піклування про добробут дітей, освіта, становище жінок, умови праці, захист прав трудових мігрантів, покращення умов життя і підвищення рівня соціального захисту в сільських районах. У цьому контексті доречно згадати Конвенцію МОП про основні цілі й норми соціальної політики №117, ухвалену на 46-й сесії Генеральної конференції МОП 22 червня 1962 р. у м. Женеві, що, до речі, має важливе значення при вирішенні питання досягнення такого рівня соціального захисту, який міг би гарантувати реальні життєві потреби людей. У цьому міжнародно-правовому документі загальні принципи соціального захисту сформульовані наступним чином: а) будь-яка політика повинна бути спрямована, перш за все, на досягнення добробуту й розвитку населення, на заохочення його прагнення до соціального прогресу; б) політика більш загального застосування визначається з належним урахуванням її впливу на добробут народу.

На підставі розгляду приписів і норм багатьох актів, можемо сформулювати визначення поняття «міжнародні стандарти у сфері соціального забезпечення» – це передбачені міжнародними актами, що мають для держави рекомендаційний або обов'язковий (у разі ратифікації) характер і реалізуються через національне законодавство, параметри надання особам окремих видів такого забезпечення. Ці параметри включають: а) соціальний ризик, при настанні якого надається відповідний вид соціального захисту (сфера застосування); б) коло осіб, які потребують такого захисту; в) умови отримання права на відповідний вид соціального забезпечення; г) види соціального забезпечення (грошові, натуральні, періодичні, одноразові); г) методи нарахування періодичних грошових виплат (соціальні виплати, пов'язані з наявністю страхово-

го стажу, або фіксована допомога, що виплачується з урахуванням матеріального становища особи); д) тривалість отримання цих виплат. Названі стандарти передбачають мінімальні соціальні норми й нормативи, а це означає, що обсяг конкретного виду соціального забезпечення не може бути нижчим за обсяг, зафіксований міжнародним актом.

Звісно, з огляду на зміни і трансформації, що нині мають місце в Україні, нам треба не лише знати досягнення різних країн світу, що пройшли перевірку практикою у процесі розвитку соціального захисту, а й вивчати можливості їх застосування в нашій державі. Крім того, спираючись на світовий досвід, українське суспільство зможе відповісти на складне для себе питання, як взаємодіють ринкові відносини із соціальним розвитком, який не можна протиставляти утвердженню в економіці регульованих ринкових механізмів. Принагідно додати, що вітчизняна система державних соціальних стандартів і нормативів, яка створюється з метою забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав і державних соціальних гарантій, формується з урахуванням загальнознайомих принципів. Проте, беручи до уваги обраний вектор розвитку, особливий інтерес становлять європейські соціальні стандарти. Це легко пояснюється ще й тим, що за півстоліття інтеграційного розвитку, Європейський Союз виробив одну з найсучасніших практик соціальної політики. Про високу ефективність інституту соціальної політики ЄС свідчить, зокрема, й стійка тенденція до зростання протягом останніх десятиліть індексу людського розвитку, майже десятикратне зниження рівня бідності, висока якість соціальних послуг тощо.

Звісно, ні в кого не викликає сумнівів те, що перейняття досвіду Європейського Союзу вимагає додаткового дослідження, а за його результатами розроблення певних рекомендацій щодо забезпечення ефективного функціонування моделі інституту соціальної політики в державі і внесення змін до законодавства України [36, с. 15]. Приступаючи до висвітлення окресленого питання, вкажемо, що в основу новітнього інституту такої політики ЄС покладено концепти розвитку соціальної держави й соціально орієнтованої ринкової економіки. Виходячи з цього, головні ідеї соціальної політики визначаються сукупністю інваріантних вла-

стивостей соціальних інститутів, як-от: а) визнання соціальних прав громадян і взяття державою на себе соціальних зобов'язань; б) соціальна підтримка всіх членів суспільства; в) існування державних систем соціального захисту; г) взяття державою на себе відповідальності за рівень добробуту громадян; г) існування інститутів громадянського суспільства, зокрема, соціального діалогу [37, с. 221].

Повернемося до соціальних стандартів рівня життя населення країн ЄС, які розроблено саме з метою встановлення мінімальних соціальних норм, що гарантують гідний рівень життєдіяльності соціуму. На сьогодні їх 14, більше того, вони використовуються співробітниками ООН при розрахунку індексу людського розвитку країн, а також для аналізу і прогнозування соціально-політичної ситуації в тій чи іншій державі. Такий їх широкий спектр дозволяє здійснювати універсальну, системну соціальну експертизу в суспільстві й виявляти «слабкі» місця в його соціальній структурі, тобто ті сфери, що потребують негайного державного й наднаціонального регулювання.

Принагідно зауважити, що нині на загальноєвропейському рівні не лише здійснюється постійний моніторинг додержання країнами встановленого рівня соціальних стандартів, а й аналізуються соціальні процеси в соціумі з точки зору їх безпечності для суспільного розвитку й недопущення загострення соціальних суперечностей. Отже, наведемо перелік соціальних стандартів рівня життя населення [38]:

- 1) показник очікуваної тривалості життя при народженні (мінімальний – 25 років, максимальний – 85);
- 2) показник грамотності дорослого населення (на рівні 100%);
- 3) середня тривалість навчання (не менше 15 років);
- 4) реальний ВВП на душу населення за ПКС (мінімальний – 200 дол. США, максимального – 40 тис. дол.);
- 5) сумарний коефіцієнт народжуваності (на рівні 2,14–2,15);
- 6) коефіцієнт старіння населення (не більше 7%);
- 7) розрив у рівні граничних доходів населення (не повинен перевищувати 10:1);
- 8) частка населення, яке проживає за межею бідності (не більше 10%);

9) співвідношення мінімальної й середньої заробітної плати, що не перевищує 1:3;

10) мінімальний рівень погодинної заробітної плати (не менше 3 дол. США);

11) рівень безробіття (не повинен перевищувати 8–10%);

12) кількість правопорушень на 100 тис. населення (до 5 тис. випадків);

13) рівень депопуляції (50:50);

14) кількість психічних патологій на 100 тис. населення (не більше 284 осіб) [39, с. 126].

Зупинимось на них детальніше. Так, перші 4 стандарти у світовій практиці використовуються співробітниками ООН для розрахунків індексу людського розвитку країни, що у цілому інтегрує три складники – рівень життя, освіти й довголіття. Виходячи з цього, він сам по собі може вважатися соціальним стандартом. Наступні (5–10) застосовуються для аналізу і прогнозування соціально-політичної ситуації в досліджуваній країні. Зауважимо, що наявний перелік соціальних стандартів рівня життя, точніше їх широкий спектр, багатогранність, вимагають створення універсальної системи соціальної експертизи в суспільстві, а для цього потрібен постійний моніторинг не тільки соціальних стандартів, а й соціальних процесів. Крім того, суспільна експертиза соціальних стандартів потрібна й для того, щоб їх переосмислити з точки зору безпеки для соціуму, визначення такого комплексу мінімальних соціальних стандартів рівня життя, які держава має гарантувати й водночас дотримуватися [40].

До речі, якщо все сказане спроектувати на нашу країну, то можемо сміливо стверджувати, що на сьогодні рівень соціальних стандартів України суттєво відстає від європейського. Нині в українському суспільстві не вирішені окремі серйозні проблеми в соціальній сфері, йдеться передусім про: 1) низький рівень зайнятості й масовий характер безробіття; 2) бідність; 3) незадовільний рівень пенсій; 4) посилення диференціації суспільства та ін. Відмітимо, що одним із підтверджень (у той же час і показником) наявності проблем у реалізації соціальної політики в країні є, зокрема, депопуляція населення. Так, згідно зі звітом Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2009 р. «Про стан со-

ціально-демографічного розвитку, охорони здоров'я і ринку праці в Україні» (такі звіти робилися і пізніше) проявом демографічної кризи стало зниження майже всіх демографічних показників. Так, унаслідок зростання депопуляції, що триває з 1991 р., чисельність українського населення за роки незалежності держави, а саме з 1994 р., значно зменшилася. Наведемо цифри: станом на 1 січня 1991 р. в Україні проживало 51,944 млн осіб (найбільше українців було у 1993 р. – 52,244 млн), на 1 січня 2014 р. нараховувалося 45,426 млн осіб (включаючи 2,353 млн осіб, які мешкали в АРК й м. Севастополі), а на 1 січня 2017 р. – 42,584 млн, а на 1 січня 2018 – 42,386 млн (щоправда, без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя), тобто за 25 років незалежності населення держави зменшилося майже на 10 млн. Однак, оперуючи офіційними даними Державної служби статистики України, коректним вважаємо аналізувати демографічну ситуацію до початку політичних і військових подій на території країни. Отже, за 22 роки незалежності й миру в країні кількість населення зменшилася на 6,518 млн. жителів.

Перейдемо до іншого чинника зменшення населення. Передусім зауважимо, якщо в Європі ним є занижка народжуваність, то в Україні додається ще й зависока смертність. Згідно зі статистикою, у 1991 р. у країні померло 669 тис. осіб; у 2015 – 544 тис.; у 2016 – 530 тис. Піковими стали 1999–2009 роки, коли в Україні помирало понад 700 тис. людей на рік, а найбільше – у 2005 р., кількість померлих дорівнювала 782 тис. осіб.

Примітно, що в нашій державі майже не змінюється кількість осіб, яким виповнилося 60 років. Так, у 1991 їх було 9,631 млн, у 2016 – 9,417 млн, однак різко зменшилася кількість дітей (порівняно з 1991 р. майже вдвічі), а саме з 13,225 млн. до 7,614 млн. У 1991 р. в країні народилося 630 тис. немовлят; у 2015 – 412 тис., у 2016 – 365 тис., тобто у 1991 р. на 1000 українців народжувалося 12 немовлят, у 2015 р. – 10,7. Найгірші показники зафіксовані в 1999–2002 роках, коли в Україні народжувалося менше 400 тис. дітей, а у 2001 р. він був найнижчим, а саме на кожен 1000 осіб новонароджених було лише 7,7. Проте, за існуючими статистичними даними, народжуваність в Україні майже вийшла на рівень 25-річної давнини. Як вважає Е. Лібанова, в Україні вичерпано потенціал

демографічного зростання: «Для того, щоб покоління батьків чисельно заміщувалося поколінням дітей, треба, щоб на одну жінку припадало 2,13–2,15 дитини. В Україні стільки не народжується із 60-х років минулого століття. Та й у жодній країні Європи не народжується. І кожне наступне покоління чисельно є меншим за попереднє. У найгіршому році – це був 2001 рік – було трохи більше 1. Зараз показник становить 1,5» [41].

У контексті наведеного, вбачається за доцільне, пригадати слова лауреата Нобелівської премії з економіки Амартія Сена, який назвав смертність ключовим критерієм успішності розвитку країни. Спираючись на це, можемо констатувати, що рівень смертності є віддзеркаленням здатності суспільства до трансформації наявних економічних ресурсів у найбільш важливий продукт – здоров'я нації. Простий індикатор смертності, або інтегрований показник середньої очікуваної тривалості життя, який розраховують на підставі наявних даних про смертність населення різних вікових груп, часто може сказати більше про рівень і напрямки розвитку суспільства, ніж складні макроекономічні показники [42]. За пропозицією А. Сена такий показник здоров'я, як середня очікувана тривалість життя, став складником індексу людського розвитку, який застосовує ООН для визначення стану розвитку країн і порівняння становища в них.

Як показують статистичні дані, в Україні очікувана тривалість життя при народженні у 1989–1990 роках становила 70,7 років, у тому числі чоловіків – 65,9 і жінок – 75,0 років; у 2003–2004 роках – 68,2, 62,6 і 74,1 відповідно; а у 2015 р. – 71,3, 66,3 та 76,2 відповідно [43]. Принагідно зауважити, що у світі середня очікувана тривалість життя (далі – СOTЖ) за останні 100 років суттєво зросла. Так, у 1900 р. вона становила в середньому 35 років, у 2000 р. – 65,4, у 2010 – 67,7, у 2050 р. планується 75 років. Щоправда, в окремих країнах СOTЖ уже зараз сягає 82 років. Крім того, у світі останнім часом відмічається значне зростання кількості населення віком понад 65 років: у 1990 р. їх частка становила 6,7 %; сьогодні – 17 % у країнах ЄС. Іншими словами, спостерігається суттєве старіння населення, що змушує витратити більше коштів на соціальні витрати, оскільки кількість звернень за соціальною допомогою, пенсією, субсидіями, тощо, збільшується в

декілька разів [44]. Заслугує на увагу той факт, що в порівняльних дослідженнях очікувана тривалість життя часто використовується як міра його якості, розвитку й технічного процесу, оскільки прожити тривале і здорове життя – важлива мета людини.

У цьому контексті не можна оминати той факт, що стандартизація в соціальній сфері – це достатньо нове явище для України. Ще донедавна в національному законодавстві згадувалося лише про технічну стандартизацію. Комплексного ж дослідження всіх проблем, що виникають внаслідок закріплення соціальних стандартів у законодавстві, не проводилося, хоча окремі науковці у своїх роботах торкалися проблеми соціальної стандартизації. Вкажемо, що юристи й економісти одним із засобів гарантування реалізації соціальних прав громадян, створення умов для гідного рівня їх життя й вільного розвитку, нерідко називають соціальні стандарти. Необхідно зазначити, що фахівці під терміном «соціальний» частіше за все розуміють зумовлене умовами суспільного життя певне середовище, лад [45]. У той же час, цей термін ототожнюється з терміном «суспільний» [46, с. 146], а отже, його можна трактувати також як життєво необхідний або життєво важливий [47, с. 77]. Принагідно додати, що при визначенні системи соціальних стандартів оперують саме таким розумінням терміна «соціальний», а «стандарт» (від англійського – норма) у юридичному словнику трактується як певний зразок, еталон, модель, які сприймають як основні при співставленні подібних із ними об'єктів [48, с. 556].

Отже, ми знову підійшли до того, що на сьогодні однозначно тлумачення сутності соціального стандарту не існує, а спори і суперечки про їх призначення між науковців тривають. Так, одні наголошують на тому, що їх слід розглядати лише як спосіб підвищення забезпеченості соціально незахищених верств населення [49, с. 118–119]; другі вбачають в них інструмент обґрунтованого розрахунку трансфертів і формування міжбюджетних відносин; треті розглядають державні соціальні стандарти виключно з позиції вдосконалення механізму надання адресної соціальної підтримки [50, с. 446]. Однак, вбачається за доцільне приєднатися до тих вчених, які справедливо вказують на комплексне соціально-економічне значення таких стандартів у правовій системі держави [51, с. 48].

Ретельне вивчення наукових праць показує, що дослідники застосовують такі терміни, як «соціальні стандарти» [52, с. 340], «державні соціальні стандарти» [53, с. 526], «мінімальні соціальні стандарти» [54, с. 85], «соціальні норми й нормативи» [55, с. 81], «мінімальні гарантії держави» [56, с. 635], «соціальні орієнтири» [57, с. 28], «засіб забезпечення відповідного рівня й умов життя» [58, с. 70], «засіб реалізації соціальних та економічних прав громадян» [59, с. 26], «механізм реалізації конституційних соціальних гарантій» [60, с. 15], засіб реалізації державних гарантій і прав громадян [61, с. 18]. Проте, розглядаючи соціальні стандарти, закріплені в нормативно-правових актах, фахівці ведуть мову саме про державні соціальні стандарти, навіть якщо не вживають слово «державні», бо у виді стандартів виступають зобов'язання держави в тій чи іншій сфері. Підсумовуючи, вкажемо, що соціальні стандарти, з одного боку, становлять собою міру визнаних державою соціально-економічних потреб громадянина, а з другого – економічні можливості останньої в забезпеченні соціальних прав.

Вказане цілком узгоджується з наведеним раніше, а саме з тим, що процес формування міжнародних стандартів є складнішим з огляду на те, що вони мають насамперед гіпотетично враховувати не тільки сучасні тенденції розвитку системи права кожної країни, а й передбачати майбутнє і шляхи розвитку прав людини у світовій спільноті. Міжнародні стандарти завжди відображають тенденції й потреби соціального прогресу загальнолюдського статусу особи. Отже, якщо міжнародний стандарт знайде своє закріплення в нормативно-правовому акті, він автоматично набуває правового значення, хоча навіть неправовий «стандарт» може стати правовим завдяки своєму закріпленню у правій нормі, а також легалізації й легітимзації з боку міжнародних організацій і національних органів влади, які здійснюють правотворчу діяльність.

Останні події, у зв'язку з якими у пріоритеті знову стали права індивіда, актуалізувалося питання їх забезпечення, підтверджують важливість і необхідність гарантування кожною державою соціальних прав громадян. Враховуючи це, міжнародною спільнотою сформовані соціальні стандарти цих прав, які можна трактувати як комплекс закріплених у міжнародно-правових актах норм, завдяки прийняттю яких визначаються гідні умови життєдіяльності людей

і забезпечується розвиток індивіда та його соціальна захищеність. Вони мають знайти відображення в національному законодавстві держав відповідно до її міжнародно-правових зобов'язань.

Соціальний захист в Україні надається не на підставі норм міжнародного права, а згідно з нормами внутрішнього законодавства, зокрема, Конституції, Закону про Державний бюджет України на відповідний рік та ін. Їх порівняння з нормами міжнародних актів показує, як Україна дотримується приписів міжнародно-правових актів у сфері соціального забезпечення [62, с. 497]. Проблему державних соціальних стандартів потрібно вирішувати, виходячи з їх комплексного соціально-економічного і правового значення. Завданням економістів, соціологів, демографів є окреслення кола стандартів, їх фінансове наповнення і з'ясування ролі в підвищенні добробуту українського народу. З огляду на це, дослідження юристів мають стосуватися, перш за все, виявленню правової природи соціальних стандартів, їх місця у правовій системі держави й ступеня законодавчого закріплення у її правових актах. Приміром, законодавство про соціальний захист має вдосконалюватися шляхом визначення місця й ролі соціальних стандартів у праві соціального забезпечення та їх застосування при регулюванні правовідносин у зв'язку з наданням того чи іншого виду соціального захисту. Крім того, саме соціальні стандарти сприяють створенню дійового й оптимального механізму реалізації конституційних положень про найвищі цінності, якими виступають права і свободи людини і громадянина (ст. 1 Конституції України), умов, що забезпечують гідне життя й вільний розвиток кожної особистості (ст. 3), а також прав громадян, закріплених у розділі II Основного Закону України.

Фахівці й науковці наполягають, що інститути влади, безумовно, мають прагнути до соціальної справедливості, чого можна досягти завдяки розробленню і впровадженню в життя соціальних стандартів як механізму реалізації конституційних соціальних гарантій. Метою введення державних мінімальних соціальних стандартів є оптимізація надання матеріальних благ і послуг нужденним і їх використання як механізму політики країни, який забезпечує соціальну захищеність населення. Очевидним є також і те, що параметри конституційно декларованої соціальної держави, орієнтованої на створення умов для гідного рівня життя кожному,

не можуть обмежуватися державними мінімальними соціальними стандартами. Саме тому серед науковців-юристів нині поширеною є думка про важливість застосування в сучасний період системно-змістовних характеристик економічного й соціального законодавства та його співвідношення з основоположними конституційними принципами й вищими правовими цінностями.

Прийняття державами міжнародних угод про права людини, їх наступна легалізація й реалізація – все це вважається єдиним процесом розроблення, визнання і взяття зобов'язань щодо виконання й реалізації міжнародних правил поведінки, що мають нормативний, типологічний, стереотипний характер і внаслідок своєї обов'язковості, повторюваності й гіпотетичного передбачення, стають стандартами. У той же час існують всі підстави назвати законодавчо затвердженими соціальними стандартами і такі, як споживчий кошик населення (набір продуктів, непродовольчих товарів і послуг), його прожитковий мінімум, мінімальний розмір оплати праці, квоти для прийому на роботу осіб з інвалідністю, молоді, норми житлової площі для розрахунку субсидій по оплаті за житло й комунальні послуги та ін. Усі вони є розрізненими, вимагають урахування як соціальні стандарти в законодавстві, а також систематизації в загальному плані й у галузевому контексті.

Усе наведене вище дає підстави зробити наступні висновки.

Систему соціальних прав складають права, регламентація й забезпечення яких здійснюється за допомогою трьох груп джерел, що охоплюють: а) міжнародно-правові акти всесвітнього рівня (ООН, МОП), б) акти регіонального рівня (Ради Європи, Європейського Союзу, інших регіональних організацій), в) акти національного законодавства, якими встановлено гарантії реалізації й захисту соціальних прав.

Нині у світі сформована раніше концепція про поділ цих прав на відповідні покоління, тобто залежно від їх значення, втрачає актуальність, у зв'язку з чим можна стверджувати, що наукові спори щодо поділу прав людини за критеріями їх першорядності є умовними, а цивільним, політичним, економічним і соціальним правам належить працювати в єдності. Наприклад, право на життя не може бути відокремленим від права на достатній його рівень і право на соціальний захист кожної людини з боку держави.

Соціальні права – це врегульовані нормами права соціальні зобов'язання держави з позиції дотримання міжнародних соціальних стандартів і забезпечення ефективного механізму їх захисту в суспільстві. По суті, якщо у взаємодії між соціальними правами людини й реалізацією соціальної функції держави дотримується форма «права людини → соціальні права → захист соціальних прав», можна стверджувати, що така держава є соціальною і правовою. Інакше кажучи, зміст і спрямованість діяльності останньої визначаються правами й свободами людини і громадянина, а також потребою у сприянні держави у процесі забезпечення їх прав.

Соціальним правам, разом із загальним для всіх основних прав людини рисами, притаманні й ознаки юридичної своєрідності, як от те, що: а) основною відмінністю передбачених соціальних прав виступає те, що скористуватися ними можуть всі без винятку люди у встановлених законодавством випадках; б) забезпечення соціальних прав людини завжди відбувається за активної участі держави, яка створює юридичні, економічні, організаційні й інформаційні умови для їх реалізації й одночасно виступає суб'єктом соціальних відносин; в) соціальні права і ступінь їх забезпечення визначаються рівнем економічного розвитку держави, її об'єктивною спроможністю надавати соціальну допомогу людині у всіх випадках, коли вона цього потребує; г) соціальні права людини вважаються невід'ємним елементом правового статусу останньої, вони включені до системи міжнародного права і національних правових систем.

Нині для України актуальним, як ніколи, стало питання розроблення і прийняття єдиного кодифікованого акта, в якому не лише були б перераховані, а й чітко визначені соціальні права людини, основні гарантії і суб'єкти їх забезпечення, механізми реалізації, закріплена відповідальність органів державної влади й органів місцевого самоврядування за незадовільний соціальний стан у державі, одним із центральних елементів якого є рівень забезпеченості соціальних прав людини, що цілком виправдано і може дати позитивні результати вже в найближчий час.

Зважаючи на специфіку соціальних прав, а саме те, що вони фіксують передбачені міжнародним правом і національним законодавством можливості людини щодо соціального забезпечення особистого й сімейного добробуту, здоров'я, гідності, освіти й

соціального захисту, реалізуються за наявності достатньо розвинутої економіки у процесі активної в соціальному плані взаємодії держави з людиною і громадянським суспільством, можна констатувати, що повнота їх забезпечення безпосередньо залежить від якості системи соціального законодавства, а наявність прогалин і суперечностей у ньому завжди діє проти людини і ставить під сумнів принцип реальності закріплених у Конституції України соціальних прав людини і громадянина.

Наведене зайвий раз підтверджує тезу про те, що національне соціальне законодавство має вдосконалюватися, що можливо шляхом встановлення і фіксації місця й ролі міжнародних соціальних стандартів у праві соціального забезпечення, їх застосуванні при впорядкуванні правовідносин із надання людині того чи іншого виду такого забезпечення. Крім того, саме соціальні стандарти сприяють створенню дійового й оптимального механізму реалізації конституційних положень про найвищі цінності прав та свобод людини і громадянина (ст. 1), умов, що забезпечують гідне життя й вільний розвиток кожного (ст. 3), а також прав, що закріплені в розділі II Конституції України.

Проте, головне пам'ятати про те, що сучасні міжнародні стандарти соціальних прав індивіда ґрунтуються на таких принципових положеннях: соціальні права є особистим благом, невід'ємним і невідчужуваним, вони визначаються з урахуванням і дотриманням принципів свободи, рівності, заборони дискримінації у сфері соціального захисту. Отже, соціальні права слід розглядати як права природні, обсяг і зміст яких устанавлюються державою. Утвердження й забезпечення соціальних прав людини – це обов'язок держави, яка має створювати належні умови для реалізації цих прав у зазначеній сфері.

Спираючись на висновки, зроблені за результатами розгляду окресленого питання, перейдемо до висвітлення наступного, а саме до міжнародно-правових гарантії реалізації права людини на соціальне забезпечення.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

2.1. Всеосяжність права на соціальне забезпечення та його роль в розбудові моделі соціальної і правової держави

Приступаючи до розгляду ролі соціальних прав у розбудові соціальної і правової держави, як це закріплено в Конституції України (ст. 1), передусім нагадаємо, що зміна командно-адміністративної системи планування економіки на систему ринкову, зумовила необхідність проведення реформ у всіх сферах життя нашої держави. Так, одним із результатів економічної реформи треба визнати, насамперед, той факт, що на цей час існують різні форми власності, які до того ж є рівноправними, вільний вибір виду зайнятості, свобода підприємництва, лібералізація цін, регулювання оплати праці через тарифні угоди. Як наслідок, ми нині живемо в принципово нових соціально-економічних умовах, а отже, виникла потреба в розробленні ефективного механізму соціального захисту населення. Трансформації в соціальній сфері пов'язані не лише з кардинальними перетвореннями в галузі економіки, а й з позиціонуванням України як соціальної і правової держави, що має знайти реальне втілення і підтвердження, а не тільки бути конституційно закріпленим.

З огляду на сказане, вбачається за доцільне наголосити, що, як і більшість понять, терміни «правова» і «соціальної» держава, вірніше їх зміст і розуміння, зазнавали певних змін, що залежало переважно від вимог конкретного історичного етапу державно-правового будівництва. Зокрема, наприкінці XIX – на початку XX століття виникає і поширюється ідея соціальної державності, згідно з якою будь-яка країна, у їх числі й Україна, має сприяти реалізації прав. У той же час практичне значення концепції правової держави визначається тим, що остання концентрує, запроваджує в реальність прогресивні здобутки людства в соціально-правовій сфері.

Досліджуючи умови становлення ідей і принципів правової держави, можемо зробити висновок, що поняття «правова держава» не могло б скластися без таких «шляхетних» властивостей, як права людини, «людський вимір» державності. Наведене підтверджує те, що у своєму становленні й розвитку права людини і правова держава є неподільними. Верховенство права і пріоритет прав людини – це не просто властивості, риси правової держави, які в кінцевому підсумку є її метою і яким підпорядковані всі інші її характеристики [63]. Так, Б. О. Кістяківський зауважував, що це найважливіша властивість правової держави, а здійснення при цьому невід’ємних прав людини і громадянина – неодмінна умова будь-якого політичного, правового й соціального прогресу [64, с. 331].

Сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів той факт, що держава походить від людини й має турбуватися про неї, більше того, це визнано на ідеологічному рівні. Додамо, що саме в цьому сутність демократичної і правової держави, тобто демократизм означає не лише демократичні вибори представників державної влади й нормативне проголошення прав і свобод людини та громадянина, а й дотримання їх на практиці задля піклування про окремого індивіда. Спираючись на наведене, можемо з впевненістю стверджувати, що формула соціальної держави є більш змістовною, а її мета – втілити демократичні цінності і права в повсякденне життя своїх громадян, тобто у природне буття соціуму [65, с. 43].

Розібравшись із наповненням термінів «соціальна держава» і «правова держава», зауважимо, що визначити взаємозв’язок і співвідношення цих ознак держави буде складно. У контексті сказаного треба наголосити, що найпоширенішим є підхід, згідно з яким соціальна держава розглядається як продукт еволюції правової [66, с. 40]. Більш того, ідея останньої навіть хронологічно є первинною щодо соціальної держави, а поява концепції соціальної держави свідчить про виокремлення нових рис, яких бракувало ліберальній правовій державі. У зв’язку з цим варто нагадати, що соціальна держава науковцями розглядалася як один з аспектів правової держави [67, с. 525–526], а отже, новим етапом розвитку останньої є її соціальна спрямованість.

Зупинимось на цьому детальніше. Так, у дореволюційний період вагомий внесок у розроблення теорії соціальної держа-

ви зробили такі українські правознавці, як Б. О. Кістяківський, П. І. Новгородцев, Г. Ф. Шершеневич та ін. На сучасному етапі шляхи формування соціальної держави й концептуальні положення з урахуванням умов розвитку України розглянуто у працях вітчизняних науковців, серед яких І. В. Яковюк [68, с. 25], В. Д. Бабкін [69, с. 275], Ю. Г. Барабаш [70, с. 20], П. М. Рабінович [71, с. 106], О. В. Скрипнюк [72, с. 47], О. З. Панкевич [73, с. 114] та ін.

Перш ніж детально розглядати питання, зауважимо, що для з’ясування правової природи соціальної держави важливим є той факт, що поняття «соціальна держава» в юридичних наукових джерелах виокремлюють, мотивуючи тим, що саме виникнення ідеї побудови такої держави (про що вже побічно йшлося) пов’язується насамперед з концепцією прав людини так званого другого покоління, з «обов’язком держави вживати заходів, що сприяють забезпеченню прав людини «нового покоління» [74, с. 48]. Так, А. Р. Крусян наголошує, що соціальна – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, у створенні необхідних і достатніх умов для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, в її гарантуванні соціального захисту й соціальної безпеки з урахуванням соціально-економічних можливостей держави й на підставі принципів справедливості, пропорційності й гармонічного поєднання (балансу) інтересів соціуму й індивідів [75, с. 38–39].

У той же час, в енциклопедичній літературі категорія «соціальна держава» трактується як сучасний тип демократичної державності, в якому увагу акцентують на одній з важливих функцій держави – її активному впливі на соціальну сферу життєдіяльності суспільства, здатності проводити ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення [76, с. 26]. У «Малій енциклопедії етнодержавознавства» у статті «Соціальна держава» стверджується, що це держава, яка послідовно провадить політику, спрямовану на захист прав людини [77].

До сказаного слід додати, що на сьогодні рівень теоретичного осмислення правової й соціальної держави через призму реалізації соціальних прав людини є досить високим як у вітчизняних, так і в зарубіжних наукових джерелах. Щоправда, переважають пра-

ці, присвячені окремо чи правовому, чи соціальному аспектам. Як слушно зауважує О. Лукашева, «у них одна домінанта – служіння правам людини» [8, в. 178, 179, 197]. Однак, розгляд питання буде неповним, якщо ми не вкажемо, що науковці також висловлюють думку про доцільність виокремлення соціально-правової держави як такої, тобто в даному випадку мова йде про державу, що є живою єдністю цих двох начал, їх органічний синтез, що дає життя фактично новому різновиду сучасної правової державності [78, с. 4]. Як відмічає О. В. Зайчук, що саме соціальна правова держава розглядається як важливий етап у розширенні свобод особи, виокремлюючи таку її провідну ознаку, як закріплення на конституційному рівні соціальних прав людини. Виходячи з цього, від обсягу наданих людині соціальних прав, їх гарантованості й захисту повністю залежить «соціальність» Української держави. При цьому дослідниця наголошує, що завдання формування соціальної держави нині не підкріплено самим правом і системою прав людини. Отже, виникає ситуація, коли соціальна держава розглядається не як новий стан розвитку правової держави, а як спосіб організації суспільства в умовах правової зарегламентованості й нестабільності, правового нігілізму й неповаги до прав людини [79, с. 341].

Продовжуючи розгляд питання, вкажемо, що у правовій науковій літературі поняття «соціальна держава» справедливо пов'язується зі значною кількістю категорій, які, на думку вчених, мають як пряме відношення до концепції соціальної держави, так і прямий зв'язок з нею. Серед них найчастіше згадуються такі, як «соціальна сфера», «соціальні права», «соціальна політика», «соціальний захист», «соціальні функції держави», «соціальне забезпечення», «соціальні послуги» тощо. Всі вони тією чи іншою мірою мають зв'язок із соціальною державою, проте кожна з них, у процесі її становлення й утвердження, виконує різну роль. Переважна більшість науковців, досліджуючи окреслену проблему, концентруються на одному або на декількох елементах, тісно пов'язаних із соціальною державою. На наше переконання, такий підхід є не виправданим як з позиції того, що решта аспектів, важливих для розуміння суті поняття «соціальна держава», залишається, так би мовити, поза грою, так і з огляду на те, що дослідники, в більшості випадків, не показують існуючих між ними взаємозв'язків.

Як наслідок, складається ситуація, коли межі концепції соціальної держави чітко не визначені. В той же час є очевидним, що «розкладання» соціальної держави на низку елементів (їх виокремлення) дозволяє встановити (обрати) визначальні для її функціонування, а також відкинути ті межі, від яких дана концепція, можливо, має бути звільнена. На переконання Н. В. Галіцинова, такий підхід слід визнати правильним, оскільки імплементація останньої у сферу законодавства дозволить владі зосередитися, сконцентрувавши свої зусилля, на вирішенні першочергових питань, які гальмують реальне втілення ідеї соціальної державності в життя [80, с. 105].

Крім того, не варто забувати й про конституційне тлумачення поняття «соціальна держава», що включає два основні напрями її діяльності: перший – це загальна стратегія, що стосується будь-якого члена суспільства, тобто реалізація політики, спрямованої на створення умов, що гарантують гідне життя й вільний розвиток людини; другий – додаткові завдання держави, йдеться про її зобов'язання щодо окремих груп і верств населення, тобто встановлення різних гарантій соціального захисту. Закріплення на рівні Основного Закону соціального захисту як елемента поняття «соціальна держава», а також визнання у ст. 46 вказаного головного акту права громадян на соціальний захист, пояснює підвищений інтерес науковців у сфері права соціального забезпечення до цього феномену суспільного життя.

Перш ніж приступити до розгляду питання, доречно виокремити ті елементи, які визнаються основою концепції соціальної держави, тобто є базовими для неї і знаходять свій прояв на рівні її теоретичного обґрунтування. Незважаючи на полеміку з приводу семантики термів «соціальний захист», «соціальне забезпечення» та їх співвідношення (про що неодноразово йшлося в розділі I цієї монографії), пропонуємо цим елементом вважати соціальний захист.

З огляду на те, що понятійний апарат кожної галузі права складається із системи термінів і понять, які відіграють певну роль (за їх допомогою формулюються основні положення) і мають певне значення, однакоvim термінам (їх ще називають тотожними) належить мати схожу правову сутність (наповнення), відповідати одному правовому розумінню в рамках не тільки конкретного нор-

мативно-правового акта, а й усієї галузі [81, с. 6]. Проте, в нашому випадку слід взяти до уваги той факт, що право соціального забезпечення (захисту) – це відносно нова галузь вітчизняного права порівняно з іншими, що, у свою чергу, породжує деяку незгодженість використовуваних у ній понять (понятійного апарату). Крім того, як уже вказувалося в I розділі цієї монографії, на сьогодні, на жаль, не існує чіткої законодавчої дефініції понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення». Щоправда, у ч. 1 ст. 46 Конституції України проголошено, що «громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом» [82]. Звісно, відсутність тлумачення законодавчих понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення», неоднаковість їх використання і розуміння, а також наявність проблем із понятійним апаратом, що застосовується в соціальній сфері, не дозволяють, точніше ускладнюють, провести ґрунтовне дослідження основних термінів, категорій [83].

Ретельно вивчивши наукову й навчальну літературу, маємо відзначити, що у різні часи правову категорію «соціальне забезпечення» досліджувало і намагалося розкрити її зміст багато вчених, серед них як представники радянської доби, а саме В. О. Аралов, В. А. Ачаркан, Т. М. Кузьміна, Р. І. Іванова та ін., так і сучасні вітчизняні фахівці й їх колеги з найближчого зарубіжжя, тобто країн колишнього Радянського Союзу. Принагідно зауважити, що найбільш розгорнуте трактування поняття «соціальне забезпечення» запропонував В. С. Андрєєв, це було в перші роки виокремлення права соціального забезпечення як правової галузі, що мало місце за радянських часів. Так, у 1967 р. науковець висловив думку, що його треба розглядати як сукупність певних соціально-економічних заходів, пов'язаних із забезпеченням матері й дитини, громадян у старості й у випадку непрацездатності, із медичним лікуванням і обслуговуванням як важливими засобами профілактики й відновлення їх працездатності [84, с. 30–31]. Виходячи з цього, напрошується висновок, що науковці на той час розуміли це поняття як одну з правових форм матеріального забезпечення, тобто у ста-

рості, при непрацездатності, в разі настання інвалідності, хвороби, втрати годувальника та в інших випадках, установлених законом.

Для більш повного висвітлення питання, вбачається за доцільне детальніше зупинитися на праці В. Ш. Шайхатдінова, опублікованій у 1986 р., тобто фактично після 20 років із моменту становлення й розвитку радянського права соціального забезпечення. Згаданий вчений поняття «соціальне забезпечення при соціалізмі» визначає як сукупність суспільних відносин, що складаються при задоволенні зі створюваних державою за рахунок громадських фондів особистих матеріальних потреб членів соціалістичного суспільства в індивідуальній формі замість оплати праці (або на додаток до неї) у встановлених державою випадках. Як видно, автор вважає, що за своєю економічною суттю соціальне забезпечення є частиною розподільної системи, а отже, підкорюється закономірностям, властивим розподілу, і воно тісно пов'язане з такими соціально-економічними категоріями, як спосіб життя і «рівень доходів». У політичному аспекті, на думку В. Ш. Шайхатдінова, соціальне забезпечення відбиває цілі соціалістичної держави, спрямовані на задоволення особистих матеріальних потреб в індивідуальній формі за рахунок громадських фондів споживання [85, с. 14,15]. Цікавим є те, що цей же автор уже в сучасній російській науці визначає категорію «соціальне забезпечення» як сукупність суспільних відносин між громадянами, з одного боку, і з другого — органами державної влади, органами місцевого самоврядування й організаціями щодо надання громадянам за рахунок спеціальних фондів бюджетних коштів, медичної допомоги, пенсій, допомог та інших видів соціального забезпечення у випадку настання життєвих обставин, що тягнуть за собою втрату чи зниження доходу, підвищені витрати, малозабезпеченість, бідність тощо [86, с. 58]. Існує й інша думка щодо аналізованої проблеми, російський учений К. М. Гусов соціальне забезпечення трактує як форму вираження соціальної політики держави, спрямованої на матеріальне забезпечення певних категорій громадян за рахунок коштів державного бюджету і спеціальних позабюджетних державних фондів у випадку настання обставин, що визнаються державою на даному етапі її розвитку соціально значимими, з метою вирівнювання соціального становища цих громадян порівняно з іншими членами суспільства [87,

с. 10]. На думку О. Є. Мачульської, соціальне забезпечення тісно пов'язано з відносинами стосовно розподілу позабюджетних фондів соціального призначення й перерозподілу частини державного бюджету з метою задоволення потреб громадян у випадку втрати ними джерела засобів для існування, понесення додаткових витрат чи відсутності необхідного прожиткового мінімуму з об'єктивних соціально значимих причин [88, с. 7].

Білоруський науковець І. В. Гуцин, дослідивши поняття «соціальне забезпечення», сформулював його по-новому. У своїх працях, а також у першому в Республіці Білорусь підручнику «Право соціального забезпечення», який було опубліковано у 2002 р., він розкриває — це поняття як правову і як економічну категорії. На його переконання, таке правове поняття як «соціальне забезпечення» — це найважливіший напрямок у діяльності Білорусі з правового регулювання відносини, що виникають у сфері створення фондів для цілей такого забезпечення та їх розподілу серед похилих громадян, сиріт, інвалідів та інших категорій громадян при наданні їм у порядку соціальної аліментації пенсій, допомог, послуг, пільг і натуральних видів соціальної допомоги.

Серед вітчизняних учених, вивченням розглядуваного нами поняття займався С. М. Прилипко, який в своєму дисертаційному дослідженні зазначив: «Право соціального забезпечення – невід'ємна складова системи національного права. Основним завданням цієї галузі є регулювання суспільних відносин у сфері матеріального забезпечення і соціального обслуговування найбільш незахищених верств населення: пенсіонерів, осіб з інвалідністю, громадян похилого віку, безробітних, хворих, самотніх громадян, сімей з дітьми, малозабезпечених сімей, громадян, постраждалих внаслідок техногенної катастрофи або стихійного лиха тощо» [89, с. 43]. Б. І. Сташків у свою чергу, вважає, що соціальне забезпечення — це види й форми забезпечення матеріального, що надається на передбачених законом чи договором, умовах зі спеціально створених для цього фондів особам, які через незалежні від них життєві обставини не мають достатніх засобів до існування [90, с. 25]. Н. Б. Болотіна соціальне забезпечення сформулювала як організаційно-правову діяльність держави, а суть такої діяльності — як у намагання держави забезпечити матеріальні витрати особи, спри-

чинені не будь-якими причинами, а саме такими обставинами, які у світовій практиці були згруповані й отримали спеціальну назву — соціальні ризики [91, с. 37–39].

Підсумовуючи запропоновані дефініції категорії «соціальне забезпечення» як за радянського періоду, так і за сучасних умов в Україні та інших в країнах пострадянської епохи, погоджуємося, що правова конструкція «соціальне забезпечення як види й форми матеріального забезпечення», з точки зору юридичної техніки, конкретизує спосіб перерозподілу коштів на соціальні видатки. Адже якщо йдеться про соціальне забезпечення громадян у випадку настання зумовлених законодавством юридичних фактів, держава забезпечує (гарантує) відповідні соціальні виплати й послуги [92].

Підтвердженням позиції П. Рабіновича й О. Панкевича є їх переконання, що термін «соціальне забезпечення», порівняно з терміном «соціальний захист», є більш вдалим, усталеним, можна сказати, рідним, для відповідної галузі національного права. По-перше, тому що в контексті забезпечення прав і свобод (а значить і потреб) людини поняття «соціальне забезпечення» є ширшим, більш містким і включає 3 елементи (напрямки) державної діяльності щодо створення умов для реалізації людиною свої прав і свобод: (а) сприяння такому забезпеченню прав і свобод шляхом позитивного впливу на формування їх загально соціальних гарантій; (б) охорона цих прав і свобод шляхом вжиття заходів (зокрема юридичних), для запобігання і профілактики їх порушенню; (в) захист прав і свобод людини, відновлення порушеного її правомірному стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності [93, с. 37]. Отже, забезпечення прав людини – це створення соціальних умов, необхідних для використання цих прав, а захист є лише одним із його складових елементів. По-друге, термін «забезпечення» видається більш прийнятним, оскільки термін «захист» асоціюється з якоюсь тимчасовою дією, яка має закінчитися як тільки мине загроза. Що ж стосується забезпечення, то це тривалий процес, який має сталий характер і не залежить від тимчасових життєвих ускладнень [94, с. 61–63].

У країні, яка стала на шлях розвитку ринкової економіки, сучасні реалії зумовлюють необхідність появи й використання більш ширшого терміна, що природньо спрямований на запобігання си-

туаціям соціального ризику в нормальному житті особи й на підтримання оптимальних умов її життя. Саме соціальні ризики є наріжним каменем виникнення й тлумачення поняття «соціальний захист». Завдяки соціальному утриманству, тобто на підставі застосовуваного за певних умов (при настанні так званих соціальних ризиків) державними чи недержавними організаціями соціально-аліментарного методу регулювання, у людини виникає можливість забезпечити своє належне існування й розвиток [95]. Саме підхід до соціального захисту як до поняття соціального ризику вважаємо ключовим у тлумаченні поняття «соціальний захист». Останній формується як система заходів, спрямованих на попередження соціально-ризикових ситуацій, ліквідацію або мінімізацію їх наслідків шляхом стабілізації й підвищення рівня життя з метою вільного розвитку індивіда, забезпечення його гідності й незалежності. Оскільки з переходом до ринкових відносин з'явилися додаткові чинники соціального ризику, які в сукупності з тими, що вже склалися раніше, створили перешкоди для соціальної безпеки як суспільства в цілому, так і для кожного його члена, зокрема, за таких умов йдеться переважно про соціальний захист від негативних, але неминучих наслідків розвитку ринкової економіки.

Протягом тривалого історичного періоду категорія «соціальний захист» ні в науковій, ні публіцистичній літературі не використовувалась. Не застосовувалась вона й у законодавстві країни для характеристики соціальних процесів, що мали місце в суспільстві. Вперше оперування цим терміном зустрічаємо в публікаціях про перехід України до ринкових відносин, а згодом він став невід'ємною характеристикою соціальних процесів. Загалом існують 3 основні форми (моделі) соціального захисту: (а) романо-германська, суть якої полягає в системі соціального страхування з частковим відрахуванням внесків роботодавцями і працюючими; (б) скандинавська, що ґрунтується на забезпеченні базового рівня соціального захисту громадян за рахунок бюджетних коштів (як місцевих, так і державних), акумульованих через прогресивну систему оподаткування працюючих; (в) англосаксонська, за якої держава забезпечує гарантований соціальний захист не всіх осіб, а лише тих, які є найбільш уразливими. При цьому, всі 3 системи покликані гарантувати соціальний захист саме громадян.

Соціальний захист (як і соціальне забезпечення й соціальна держава) не є винятковим об'єктом вивчення правової науки. Ця категорія поряд з юристами розглядається філософами, соціологами, економістами, психологами. Зокрема, досить фундаментально досліджено філософсько-методологічний аспект соціального захисту різних груп населення, розглянуто соціально-психологічний його аспект, питання організації процесу соціального захисту та ін. Науковий аналіз соціального захисту ведеться з позицій тих властивостей, які входять до кола проблем, пов'язаних з предметом тієї чи іншої науки. У той же час, на сьогодні термін «соціальний захист» не має чітко окреслених рамок, меж та обсягу змісту.

Термін «соціальний захист» вперше було використано в Законі «Про соціальний захист США» (1935 р.). Він законодавчо визначив новий етап для цієї країни, ввівши інститут обов'язкового страхування на випадок старості, смерті, інвалідності й безробіття. Незабаром це поняття почало широко застосовуватися в багатьох країнах світу. Воно виражало сутність проблеми щодо організації національних систем допомоги непрацездатним і громадянам похилого віку. Проте така опіка мала суто громадський характер, була періодичною й не характеризувалася загальнообов'язковістю.

Соціальний захист становить собою необхідний елемент функціонування будь-якої розвиненої держави. Це поняття досить нове, адже воно почало активно використовуватися у міжнародних актах в середині ХХ ст. Повторимось, що концепція соціального захисту виникла наприкінці ХІХ — на початку ХХ століть, а в загальносоціологічному змісті цей термін вперше з'явився у США в 30-х роках ХХ ст. і поступово поширився в західній соціології для позначення системи заходів, що захищають будь-якого громадянина від економічного й соціального обмеження внаслідок безробіття, втрати або різкого скорочення прибутку через хворобу, народження дитини, виробничої травми або профзахворювання, інвалідності, старості, втрати годувальника тощо.

Ведучи мову про місце соціального захисту в системі суспільних процесів і відносин, варто зауважити, що саме за станом соціальної захищеності особистості в суспільстві, можна судити про моральну сторону останнього, тобто саме соціальні чинники

виступають у деякому роді критерієм зрілості цього соціуму, рівнем його моральних і юридичних норм. Саме з таких позицій під соціальним захистом розуміється система соціальних відносин, за яких індивід почувається соціально захищеним, а мета конкретної соціальної політики держави — правовими заходами забезпечити задовільне або хоча б безбідне існування тим групам населення, які знаходяться в особливо складному матеріальному становищі й не здатні без зовнішньої підтримки поліпшити його. В такому значенні, соціальний захист практично збігається з розгалуженою системою гарантій прав людини.

Найчастіше тлумачення категорії «соціальний захист» як загального напрямку соціальної політики держави зустрічаємо в словниках та енциклопедіях. Наприклад, В. І. Жуков пропонує таке її формулювання: «Соціальний захист – сукупність принципів, правил, методів, законодавчо закріплених економічних, правових, соціальних гарантій, що забезпечують дотримання найважливіших соціальних прав, заходів та установ, що забезпечують їх здійснення з надання мінімально достатніх умов життя, задоволення потреб підтримки життєзабезпечення і діяльного існування різних соціальних груп». У енциклопедичних джерелах економічного спрямування соціальний захист громадян розглядається як два взаємопов'язаних поняття: з одного боку – це надання всім громадянам рівних можливостей у забезпеченні своєю працею гідного життя собі, з другого – це державна підтримка непрацездатних і соціально вразливих громадян.

У вітчизняних наукових працях зустрічається доволі багато трактувань поняття «соціальний захист». Приміром Е. М. Лібанова вважає, що соціальний захист населення – це матеріальне забезпечення всіх без винятку громадян не нижче соціальних нормативів, а також гідних умов проживання [96, с. 12]. Він передбачає певний рівень матеріальної забезпеченості людей, тобто підтримку їх доходів і захист добробуту. В Україні соціальний захист – становить собою систему відносин між державою, господарськими структурами, з одного боку, і громадянами – з другого, у процесі яких за рахунок частини валового внутрішнього продукту утворюються й використовуються фонди фінансових ресурсів для матеріального забезпечення й обслуговування окремих категорій і груп громадян.

Соціальний захист В. А. Скуратівський та О. М. Палій трактують як комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства за конкретних економічних умов [97, с. 92]. Як вважає В. І. Грушко, соціальний захист – це сукупність заходів і механізмів їх здійснення, якими оперує суспільство для забезпечення нормальних умов матеріального й духовного життя населення [98, с. 9].

Подібної позиції дотримується О. Єрмоловська, яка визначає поняття «соціальний захист» як систему відносин між індивідом і соціумом з приводу розв'язання протиріч між негативними соціальними наслідками становлення ринкової організації виробництва й реальними можливостями людини адаптуватися до них [99, с. 56]. Р. Куницький розуміє соціальний захист населення як відповідні гарантії й коло зобов'язань суспільства стосовно людини або будь-якої соціальної групи населення по забезпеченню достатнього рівня життя кожної особистості. Л. Дідківська й Л. Головка наголошують, що соціальний захист населення передбачає: (а) державну підтримку певних категорій населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, (б) гарантування відповідного рівня життя шляхом надання правової, фінансової чи матеріальної допомоги окремим громадянам, а саме найуразливішим і вразливим верствам населення, (в) створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення, (г) забезпечення прийнятних для країни умов життя і праці громадян, у тому числі через установлення соціальних стандартів [100, с. 104–106].

У свою чергу, Н. Б. Болотіна поняття «соціальний захист» розглядає у двох аспектах. У широкому розумінні вона визначає його як діяльність держави, спрямовану на забезпечення формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних чинників, що впливають на неї, створення умов для самовизначення й утвердження в соціумі. У вузькому сенсі соціальний захист вчена визначає як сукупність економічних і правових гарантій, що гарантує додержання найважливіших соціальних прав громадян, досягнення соціально прийнятного рівня життя. Наведенні приклади дефініцій досліджуваного поняття, відображають підходи різних науковців до трактування його сутності: як бачимо, більшість з них об'єднує те, що під соціальним захистом

розуміється лише той обсяг соціальних гарантій, що надається безпосередньо державою [101, с. 114–116].

Існують і більш вузькі, так звані відомчі визначення категорії «соціальний захист». Наприклад, Міністерством соціальної політики України у Концепції соціального захисту бездомних громадян (2008 р.) читаємо, що соціальний захист становить собою комплекс проблемних питань, що вимагає залучення й об'єднання зусиль міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які представляють такі галузі, як медицина, освіта, право, будівництво житла тощо. Як справедливо зауважує А. В. Гончаров, система органів державного управління у сфері соціального захисту населення є доволі складною підсистемою єдиної цілісної системи органів державного управління. Зміст останнього в цій царині розкривається: по-перше, у правовому регулюванні відносин шляхом прийняття нормативно-правових актів, рішень державних органів, спрямованих на реалізацію соціальної політики; по-друге, в розгляді органами державної влади найважливіших питань, визначенні пріоритетів державної політики в цій соціальній сфері, а у також розробці й реалізації цільових комплексних програм; по-третє, в достатньому фінансуванні й матеріально-технічному забезпеченні соціальної царини. Державне управління соціальним захистом у загальнотеоретичному плані – це виконавча й розпорядча діяльність держави, здійснювана державними органами виконавчої влади й у передбачених законом випадках органами недержавним, яким державою делеговані відповідні повноваження з управління сферою соціального захисту населення [102, с. 15].

Організаційно-правову структуру системи соціального захисту в Україні можна зобразити у виді чотирьохрівневої системи, що охоплює такі рівні управління:

- загальнодержавний, який включає дії та заходи загальнодержавного характеру, спрямовані на управління соціальним захистом усього населення України, накреслює загальну лінію його розвитку;

- галузевий – визначає заходи соціального захисту за професійною ознакою, мережу відомчих соціальних установ;

- регіональний – поєднує заходи соціального захисту населення, що враховують регіональну специфіку, природні умови, соціаль-

но–економічне розміщення продуктивних сил, етнічно–національні чинники й містить конкретні регіональні програми соціального захисту населення, узгоджені з державними;

- місцевий (муніципальний), що включає заходи, спрямовані на реалізацію соціального захисту на рівні міст і районів, що мають винятково прикладний характер.

Серед законодавчих органів виділяють Президента, Верховну Раду України та її комітети з питань соціальної політики і праці, зі справ пенсіонерів, ветеранів та осіб з інвалідністю. При цьому, безпосереднє управління системою соціального захисту населення України реалізується за допомогою виконавчих органів державного рівня: Кабінету Міністрів України (далі – КМУ), Міністерства соціальної політики, Рад у справах осіб з інвалідністю при КМУ, Управлінні з питань соціальної політики при КМУ та ін.

Галузеве управління системою соціального захисту здійснюється міністерствами й відомствами України. Органи соціального захисту представлені профспілками, компетенція яких поширюється на підприємства відповідних галузей. Соціальний захист працівників реалізується через компетенцію підприємств і регулюється за допомогою колективних трудових договорів. Регіональне ж управління системою соціального захисту полягає в реалізації державної соціальної політики в окремих адміністративно–територіальних одиницях країни, для чого в структурі органів місцевого самоврядування створені управління соціального захисту населення. Місцеве управління системою соціального захисту населення діє в рамках регіонального. Ця система органів управління складається з районних і міських установ соціального захисту, аналогічних за змістом регіональним органам. У вертикалі системи соціального захисту населення, місцевий рівень є останнім і виконує специфічну роль сполучної ланки між об'єктом соціального захисту – населенням і всією системою такого захисту. Таким чином, незважаючи на те, що суб'єктами соціального захисту є державні структури, органи місцевого самоврядування, громадські організації й фонди, профспілки, союзи й асоціації підприємців, реалізація й функціонування заходів діючої системи соціального захисту населення спирається переважно на державне управління й захист.

У контексті вищевикладеного, доречно навести коротке й лаконічне формулювання поняття «соціальний захист», запропоноване А. В. Більботом: це система економічних, юридичних та організаційних заходів щодо забезпечення соціальних прав людини і громадянина в державі. Для реалізації соціального захисту в державі мають бути створені необхідні комплексні умови й заходи. При цьому ключовими в даному випадку є означення – комплексні заходи й система. За відсутності хоча б одного елементу (організаційних, юридичних або економічних умов) реалізація ефективного соціального захисту стає неможливою. У сучасному житті в країні існують організаційні та юридичні умови соціального захисту, на відміну від економічних [103, с. 108]. Організаційними заходами є механізми виконання передбачених нормативними актами положень. Без вжиття організаційних заходів, юридично закріплені права залишаються декларативними й неефективними. За приклад цьому можна привести закріплене у ст. 49 Конституції України право на медичне страхування, яке за браком розробленого механізму його реалізації так і залишається до цього часу не втіленим у життя.

Реалізація закріпленого у ст. 46 Основного Закону права на соціальний захист населення відбувається саме через матеріальне забезпечення економічно активного населення шляхом соціального страхування, через соціальну допомогу найуразливішим категоріям громадян, їх пенсійне забезпечення, матеріальну допомогу сім'ям з дітьми, через індексації, пільги, компенсації, соціальне обслуговування тощо. Нормативно-правову базу цього права механізм забезпечення й дотримання соціальних гарантій закладено в соціальному пакеті нормативно-правових актів. Першою серед них була Концепція соціального забезпечення населення України (1993 р.) – єдиний акт, у якому окреслено загальну побудову соціальної галузі у напрямку її реформи. Закріплені в Концепції ідеї поряд з удосконаленням діючої солідарної пенсійної системи передбачали розвиток таких 3-х складників, як (а) обов'язкове пенсійне страхування, (б) пенсійне забезпечення за місцем роботи за пенсійними планами, що перебувають у приватному секторі і (в) добровільне особисте страхування через недержавні пенсійні фонди. Із часом ці норми знайшли своє продовження в Основних

напрямах реформування пенсійного забезпечення в Україні, схвалених у квітні 1998 р.

У ст. 1 Конституції України, Україна проголосила себе демократичною, соціальною, правовою державою. Характеристика новоствореної держави як соціальної, при цьому, мала неабияке значення з точки зору її зобов'язань перед людиною, суспільством, особливо в контексті гарантування соціальних прав громадянам. Першим державним нормативно-правовим документом, який окреслив стратегічні цілі і пріоритетні напрямки соціальної політики стали «Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки», яким було визначено напрямок розвитку соціальної сфери на 3 роки вперед. При цьому участь держави полягала в поєднанні загальнодержавних механізмів з розвитком ініціативи місцевих органів влади, встановленні мінімальних соціальних гарантій, створенні єдиного соціального простору, забезпеченні реалізації прав її громадян у соціальній сфері, зафіксованих у Конституції й законодавчих актах України.

Принципи та загальноправові, організаційні й фінансові засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян в Україні встановлені прийнятими 14 січня 1998 р. «Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Згідно з документом передбачено такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: (а) у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності й витратами, зумовленими народженням і похованням; (б) пенсійне; (в) від нещасного випадку на виробництві і професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; (г) медичне; (ґ) на випадок безробіття та ін. 24 травня 2000 р. Президент України підписав указ «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року», за яким базовими пріоритетами соціальної політики держави визнано створення необхідних умов для підвищення рівня життя населення, а саме: 1) формування середнього класу; 2) розвиток трудового потенціалу; 3) проведення пенсійної реформи; 4) недопущення надмірної диференціації населення за рівнем доходів; 5) надання адресної підтримки незахищеним верствам населення; 6) всебічний розвиток освіти й культури; 7) покращення охорони здоров'я населення. Сформульовані завдання не були повною

мірою реалізовані на практиці, що зумовлено комплексом негативних чинників передусім економічного характеру. Разом із тим, зі схвалених Основних напрямків соціальної політики в Україні, активізувалася робота з прийняття законів соціального спрямування.

Протягом 2004–2005 років було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на соціальний захист окремих категорій громадян: «Про соціальний захист дітей війни» від 18 листопада 2004 р.; «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р.; «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 р. Основним завданням соціальної держави є, й залишається створення передумов для збільшення доходів бюджету і громадян. Ця вимога часто знаходила своє відображення у стратегічних документах. Так, у посланні Президента до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» наголошено на необхідності невідкладної перебудови соціальної сфери й насамперед істотного підвищення добробуту людей, подолання глибокого падіння життєвого рівня внаслідок тривалої економічної кризи. Зокрема, також наголошено на ліквідації прихованого безробіття, зміцненні позицій середнього класу, проведенні політики продуктивної зайнятості, запровадженні повномасштабних пенсійної, житлово-комунальної реформ і системи охорони здоров'я [104].

Зауважимо, що у вказаних документах відображена спроба закласти широкомасштабну, комплексну державну програму розвитку соціального захисту, що створювалася в Україні вперше. Головною її метою було розширення соціальної бази ринкових перетворень на підставі стабілізації життєвого рівня населення, зменшення навантаження, внаслідок реформи, на найвразливіших верств населення і вжиття заходів щодо соціальної адаптації населення до цих перетворень.

Наступна хвиля комплексного реформування передбачала модернізацію всіх сфер життя українського суспільства, про що йшлося в таких посланнях Президента до Верховної Ради України у 2010 і 2011 роки, як «Не люди для реформ, а реформи для людей»

і «Модернізація України – наш стратегічний вибір» [105], а також у програмі економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [106], й у національній доповіді «Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015» [107].

Однак, існуюча модель соціального захисту населення суперечить модернізаційному напрямку суспільного розвитку. Перехід України до ринкової економіки викликав різке зниження рівня життя населення, спричинив зростання безробіття, виникнення бідності і збільшення витрат на соціальні потреби. Економічна ситуація сьогодні в Україні не дозволяє здійснювати повноцінне забезпечення й реалізацію соціального захисту. Низький рівень заробітної плати призводить до мізерних відрахувань у пенсійний і страховий фонди, що зумовлює й низький рівень пенсійних та інших виплат, дефіцит бюджету Пенсійного фонду України тощо. Про цю проблему свідчить також відсутність Накопичувального фонду України як одного з трьох рівнів пенсійного забезпечення, оскільки Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачено створення Накопичувального фонду лише за умови підвищення економічного рівня життя країни протягом 2–х останніх років і виконання ще 10 умов. Тож, на сучасному етапі в Україні існує нагальна потреба здійснення матеріального забезпечення населення. Склалася небезпечна тенденція так званого заморожування й подальшого скасування актів законодавства, нездатних вирішити важливі соціальні проблеми. Така ситуація свідчить, що в період формування й розвитку ринкової економіки правові норми, що регулюють відносини у сфері соціального захисту, не можуть залишатися на рівні декларацій і вимагають вжиття конкретних заходів щодо їх реалізації. На зміну колишніх установок приходять розуміння того, що соціальні проблеми мають об'єктивно зумовлені причини, тому надзвичайно важливим є науково обґрунтоване бачення шляхів виходу з такої ситуації.

Враховуючи характер і глибину змін, які відбулися в українському суспільстві, а також незадовільний стан і тенденції погіршення соціального розвитку, обґрунтування й розроблення модернізації державної політики у сфері соціального захисту населення набуває

особливої актуальності. Як влучно з цього приводу висловлюється М. Кравченко, «на часі формування та реалізація змісту соціально справедливого суспільства, що передбачає реальне забезпечення соціальних гарантій людям, рівність шансів на життєвому старті, запровадження дієвого соціального вирівнювання в умовах значної диференціації доходів населення» [108, с. 255–256].

Декілька років тому, з метою посилення соціальної захищеності українських громадян, було внесено на розгляд парламенту законопроект «Концепція соціальної держави України», в якому зроблено спробу визначити основні положення і принципи соціальної держави, її критерії, функції суб'єктів, стратегічні пріоритети розвитку й окреслити коло необхідних стандартів в цій сфері. Законопроект пройшов у Верховній Раді України перше читання у 2008 р., але остаточно прийнятий так і не був. Зважаючи на те, що за останні 10 років багато чого змінилося не лише в економічному житті країни, й у правотворчій діяльності, а отже, зміст названого законопроекту не відповідав реаліям сьогодення, до того ж у ньому звужена сфера запровадження державних соціальних стандартів, у зв'язку з чим виникла об'єктивна потреба подати цей законопроект у новому варіанті.

Нормотворчі органи через брак концептуальних положень побудови соціальної і правової держави мають підстави врегулювати окремі суспільні відносини і творити право в цій сфері на власний розсуд, допускаючи при цьому нормотворчі помилки, зокрема такі, як надмірна нормативність, непомірне число нормативно-правових актів, які інколи дублюються, оскільки нормативні приписи нерідко суперечать один одному й порушують принцип верховенства закону. Не вирішивши загальних положень, не можна сподіватися на ефективність розв'язання окремого. Система галузі права є ключовим чинником, який у взаємозв'язку з іншими зумовлює ефективність галузі, забезпечуючи її структурну зрозумілість, економічність і доцільність, іншими словами, здатність мінімумом правових норм врегулювати весь комплекс необхідних суспільних відносин.

Низький рівень економічного розвитку України є, безперечно, чи не основною перешкодою на шляху побудови на її теренах соціальної держави. Зокрема, такі українські проблеми, як бідність,

злочинність, демографічна криза, можуть успішно вирішуватися тільки коли буде зроблено точний аналіз ситуації й обрано правильний напрямок подолання соціальних проблем. В умовах сьогодення вчені, політики і громадські діячі висловлюються про потребу створення в Україні соціальної стратегії, про реальну, а не формальну побудову соціальної держави. Як справедливо відзначає С. М. Миронов, відсутність єдиного розуміння ролі й функцій соціальної держави в умовах ринкової економіки призводить до загострення існуючих і виникнення нових протиріч, навіть на рівні окремих гілок влади, не говорячи вже про суспільство в цілому [109, с. 358].

Вказану ситуацію можна виправити за умови виконання завдань, які стосуються сфери прав і свобод людини, а саме:

- виділення достатньої кількості коштів для реалізації соціальних програм;
- підвищення рівня розвитку економіки країни, середнього про шарку власників;
- формування нової концепції взаємодії держави й людини, основу якої становить їх взаємна відповідальність;
- відновлення поваги до таких духовних орієнтирів суспільства, як справедливість, рівність, моральність;
- проведення соціальної політики, заснованої на врахуванні об'єктивних умов життєдіяльності соціуму;
- взяття особливостей культурного поля країни, її традицій, звичаїв і менталітету нації у діяльності держави;
- урахування державою особливостей і виняткового значення в житті суспільства науки й культури, які мають залишатися поза ринковими відносинами;
- підвищення ролі функції соціального захисту населення;
- забезпечення соціальної справедливості, рівноправності, моральності у відносинах між людьми;
- підтримка розвитку суспільної свідомості на підставі принципів поваги до особистості й пошуку цінностей, на які має орієнтуватися нове суспільство [110, с. 113, 114].

Шляхом виконання зазначених завдань можна забезпечити соціальні, економічні й культурні права індивідів, формування демократичного правового суспільства. Існуюча концепція соціального

захисту населення вкладає в це поняття більш широкий зміст, а саме: соціальний захист – це система заходів правового, соціально-економічного й організаційного характеру, що гарантується й реалізується державою з метою досягнення гідного рівня життя людини, тобто його матеріального забезпечення на рівні, не нижчому встановлених стандартів сучасного розвитку соціуму.

Суспільна важливість соціального захисту країни вимагає зміцнення й розкриття потенціалу людського капіталу. Так, за рівнем соціальної захищеності громадяни оцінюють владу та її дії щодо забезпечення соціальних прав та досягнення суспільного добробуту. Задоволеність населення якістю соціальної політики, в свою чергу, є точним індикатором ефективності й дієвості соціальної держави в цілому. Окремі науковці ототожнюють соціальний захист і загальне поняття соціальної політики й наголошують на необхідності оновлення змісту права на соціальний захист в умовах модернізації правової системи країни. Наприклад, Н. Р. Нижник та І. О. Гуменюк дотримуються точки зору, що створити соціально-орієнтовану державу без чітко сформованих фундаментальних підвалин соціальної політики й оновленні законодавчої бази взагалі неможливо. На конституційному рівні потребують оновлення зміст права на соціальний захист, який відповідає сучасній концепції прав людини, що тісно пов'язана з теорією соціальної держави, а також механізм забезпечення позитивних прав, до яких відносять і право на соціальний захист [111, с. 40]. Виходячи з вищевикладеного, висновок є логічним, оскільки соціальна політика соціальної держави має бути спрямована передусім на соціальний захист своїх громадян, хоча назване коло заходів лише частково визначає основні напрямки соціального захисту. Так, за його межами залишилися такі заходи, як попередження злочинності й боротьби з нею, захист навколишнього природного середовища та інші заходи, спрямовані на його збереження.

Проаналізувавши таку всеосяжну категорію, як «право на соціальне забезпечення», можемо зробити висновок, що: по-перше, розуміння соціального забезпечення в Україні й у зарубіжних країнах часто має політизований характер і залежить від конкретної соціально-економічної ситуації; по-друге, незважаючи на розвиток соціального захисту в сучасній Україні, він ще й досі не

сприйнятий суспільною свідомістю як самостійний соціальний інститут. Саме тому й до сьогодні зміст поняття «соціальний захист» не отримав остаточного визначення. Причиною чому є нестійкість і суперечливість підходів при вирішенні цього питання у вітчизняній науковій правовій літературі. Тому, підтримуємо наукову позицію, що поняття «соціальне забезпечення» є складником поняття «соціальний захист». У той же час, не буде помилковим при оперуванні цими обома термінами, використовувати їх як синоніми.

Підсумовуючи викладене, можемо зауважити, що Соціальний Кодекс закріпив би положення, які визначали б напрямки розвитку національного законодавства, основні права людини і громадянина, гарантії їх захисту, співвідношення норм міжнародного й національного законодавства та ін. Його прийняття стало б відповідним пунктом у розумінні сучасної концепції права, у якій людина з точки зору властивих їй соціальних якостей розглядається як суб'єкт різноманітних суспільних відносин, а сама концепція тісно переплітається з теорією соціальної і правової держави.

2.2. Право людини на соціальне забезпечення й достатній життєвий рівень: механізм взаємодії міжнародного та національного законодавства

Вітчизняні науковці в сучасних дослідженнях особливу увагу приділяють проблемі забезпечення гідного життя людини, яку проголошують як головну мету соціальної держави. Саме через природу правової організації, при нормальному соціальному ладі, кожному індивіду має бути гарантовано право на гідне існування, яке є підставою для низки правових вимог особистості [112, с. 587–588]. Вимоги принципу людської гідності зобов'язують державу, що проголошує себе соціальною, керуватися ними у своїй діяльності. Пріоритетними завданнями соціальної держави є гарантування громадянам належного рівня життя, соціальної безпеки й соціального захисту, громадянського миру і злагоди. Соціальна функція держави різноманітна за змістом і доволі об'ємна

за охопленням діяльності. Основне її призначення – усунути або хоча б пом'якшити можливу соціальну напруженість у суспільстві, вирівняти соціальний стан громадян, розвивати охорону здоров'я, освіту, культуру. У цьому чітко простежується мета держави – забезпечити людині гідне існування, вільний розвиток особистості, захист сім'ї, соціальну справедливість і соціальну захищеність.

Соціальна функція держави виявляється в нормативному закріпленні своєї відповідальності за належний рівень життя своїх громадян і вільний розвиток кожної особистості з практичною реалізацією діяльності всіх гілок і рівнів влади. Ця функція розглядається як один з основних напрямків діяльності держави, що провадиться в соціальній сфері її суспільного життя, що охоплює: забезпечення громадянам гідного рівня життя, згладжування соціальних протиріч і реалізація узгоджених.

Вперше про гарантії належного рівня життя громадян згадується в рекомендації МОП № 67 «Про забезпечення доходу», прийнятої в 1944 р. У цьому міжнародному акті в загальній формі зазначається, що державна система забезпечення доходу повинна зменшувати потреби й запобігати злидням шляхом відновлення до прийнятних розмірів доходу, втраченого через непрацездатність (включаючи старість), у зв'язку з нездатністю отримати оплачувану роботу або з причини смерті годувальника. Загальна декларація прав людини (1948 р.) й Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р), ратифікований Президією Верховної Ради СРСР 18 вересня 1973 р., закріплюють право кожної людини як члена суспільства не тільки, на соціальний захист, а й на гідний життєвий рівень. Першочергове положення щодо гідного рівня існування людини сформульовано у ст. 25 вказаної Декларації, згідно з якою кожен має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і належне соціальне обслуговування, який потрібен для підтримки здоров'я й добробуту його самого та його сім'ї, а також право на забезпечення у випадку безробіття, хвороби, інвалідності тощо. У ст.11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.) закріплені кількісні показники, що стосуються також соціального забезпечення, серед яких право кожного на достатній життєвий рівень для нього та його родини, що включає достатнє хар-

чування, одяг і житло. Вказана стаття знайшла своє відображення у ст. 48 Конституції України. Це положення необхідно враховувати при встановленні обсягу конкретного виду соціального забезпечення.

Держави–учасниці цього Пакту визнають право кожного на гідний життєвий рівень для нього і його родини, що включає в себе належний рівень харчування, одяг і житло, безперервне поліпшення умов життя. Ці держави зобов'язані вжити всіх необхідних заходів з метою здійснення цього права, визнаючи, зокрема, важливе значення міжнародної співпраці, заснованої на добровільній згоді. Право індивіда на належний рівень життя в якості його елементів охоплює: (а) реалізацію прав, необхідних для підтримки його гідності й вільного розвитку в економічній, соціальній і культурній сферах, (б) такий рівень життя, який є необхідним для забезпечення здоров'я й добробуту як самої людини, так і її сім'ї, включаючи право на достатнє харчування, одяг, житло, медичний догляд і належне соціальне обслуговування, соціальне забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності або ж втрати годувальника, страхування старості або іншого випадку втрати засобів для існування з незалежних від людини обставин, також право на безперервне поліпшення умов життя та ін. У сукупності все це й забезпечує для людини нормальне й гідне життя. Проте, незважаючи на специфіку соціальних прав, всі вони мають бути закріплені в національному законодавстві в такий спосіб, щоб були зрозумілими як для системи державних органів, так і для суспільства в цілому й окремих його членів.

Підкреслимо, що особлива увага в Конвенції МОП № 82 «Про соціальну політику на територіях за межами метрополії» присвячена таким питанням, як підвищення життєвого рівня, положення працівників-мігрантів, винагорода працівників, заборона дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, віросповідання, належності до племені або профспілки, освіти і професійного навчання. Рекомендація МОП №70 «Щодо мінімальних норм соціальної політики на залежних територіях» від 12 травня 1944 р. [113] включала спеціальну частину, яка містила більш широкий перелік мінімальних норм у таких соціальних сферах, як примусова чи обов'язкова праця, особливі види трудового договору, карні

санкції, праця дітей та підлітків, жіноча праця, винагорода, охорона здоров'я, житлові умови й соціальне забезпечення, заборона дискримінації за ознаками кольору шкіри й релігії. При цьому 5 листопада 1945 р. МОП приймає додаткові положення до цієї Рекомендації №74, що були об'єднані в розділи: «Заробітна плата й заощадження», «Трудові аспекти земельної політики», «Соціальне забезпечення», «Працевлаштування працівників», «Робочий час і відпочинок», «Повноваження інспекторів праці», «Примирення», «Охорона здоров'я й безпека праці» [114]. Як бачимо, у наведених міжнародно-правових документах соціальне забезпечення розкривається через його основну мету – прогрес і добробут населення.

Міжнародною організацією праці у 1952 р. прийнято Конвенцію № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення», використану через деякий час як модель Європейського кодексу соціального забезпечення (далі —ЄКСЗ), а для закріплення найважливішим норм такого забезпечення прийнято рішення розробити до Кодексу ще й проект Протоколу. Сам ЄКСЗ прийнято Комітетом міністрів 11 березня 1964 р. з додатком до нього відповідно вказаного Протоколу. Зазначений Кодекс набрав чинності 17 березня 1968 р. Згодом, у грудні 1973 р. Комітет експертів з питань соціального забезпечення на своєму засіданні дійшов висновку, що в контексті тенденцій і змін як у національному, так і в міжнародному законодавстві в сфері соціального забезпечення цей Європейський Кодекс є застарілим, у зв'язку з чим треба підготувати проект його перегляду. У результаті цього 6 листопада 1990 р. Комітет міністрів схвалив переглянутий Кодекс, який став відкритим для підписання. Отже, ЄКСЗ, Протокол до нього й ЄКСЗ (переглянутий) стали базовими нормативними документами Ради Європи в царині соціального забезпечення.

Згідно з Генеральною угодою на 2008–2009 роки й на 2010–2012 роки (п. 4.21) Кабінет Міністрів України зобов'язався вивчити питання щодо ратифікації державою Європейської соціальної хартії (у повному обсязі), Європейського кодексу соціального забезпечення, Конвенції МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення, Конвенції МОП № 117 про основну мету та норми соціальної політики і внести відповідні законопроекти до Верховної Ради України. Конвенції містять зобов'язання держав нада-

вати найманим працівникам умови для підвищення їх життєвого рівня, підтримувати встановлений шляхом офіційних обстежень належний прожитковий мінімум. Угода про асоціацію між ЄС та Україною, підписана 21 березня 2014 р., вимагає від Уряду України «посилення рівня соціального захисту та модернізації систем соціального захисту, зокрема щодо якості, доступності та фінансової стабільності», а Урядом України були підтримані пропозиції стосовно ратифікації вищевказаних документів.

Відповідно до ст. 93 Конституції та ст. 9 Закону «Про міжнародні договори України» [115] у листопаді 2013 р. було винесено на розгляд парламенту проект Закону України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про основні цілі та норми соціальної політики №117» [116], який попередньо було погоджено зі спільним представницьким органом репрезентативних всеукраїнських профспілок на національному рівні і спільним представницьким органом сторони роботодавців на національному рівні, причому без зауважень. І тільки 16 вересня 2015 р. Верховною Радою України було ратифіковано вищевказану Конвенцію, [117]. Цей крок сприяв підвищенню міжнародного авторитету України, її залученню до виконання міжнародних стандартів у сфері соціального захисту найманих працівників і подальшому розвитку й взаєморозуміння відносин у рамках МОП. Згідно з Конвенцією, підвищення рівня життя розглядається як основна мета при плануванні економічного розвитку. У ній наголошується, що при встановленні прожиткового мінімуму до уваги беруться такі основоположні сімейні потреби працюючих, як продукти харчування та їх калорійність, забезпечення житлом, одяг, медичне обслуговування й освіта.

Парламентом 16 березня 2016 р. прийнято Закон України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про мінімальні норми соціального забезпечення №102» (1024–19), який набрав чинності через 12 місяців після дати реєстрації цього документа про ратифікацію у Генерального директора Міжнародного бюро праці. Щоправда, Україна взяла на себе зобов'язання приєднатися до вказаної Конвенції № 102 ще в 2006 р., коли Верховна Рада ратифікувала оновлену Європейську соціальну хартію. Для повноти розгляду питання скажемо, що згідно з названим Законом

наша держава приєднується до 9 з 15 розділів Конвенції: йдеться про медичне обслуговування, допомоги у зв'язку з хворобою безробітним і пенсіонерам, особам з інвалідністю та їх сім'ям, у зв'язку з вагітністю й пологами. Відповідно до тексту зазначеного Закону, вказана Конвенція ратифікується з такою заявою: «Відповідно до Закону України № 1024-VIII та пункту b статті 2 Конвенції, Україна бере на себе зобов'язання за такими розділами цього документу : розділ II «Медичне обслуговування»; розділ III «Допомога у зв'язку з хворобою»; розділ IV «Допомога по безробіттю»; розділ V «Допомога по старості»; розділ VI «Допомога у випадку трудового каліцтва або професійного захворювання»; розділ VII «Родинна допомога»; розділ VIII «Допомога у зв'язку з вагітністю і пологами»; розділ IX «Допомога по інвалідності»; розділ X «Допомога у зв'язку з втратою годувальника». Отже, Україна приєдналася до дев'яти розділів, які відповідають основним видам соціального забезпечення.

Розглядувана Конвенція № 102 діє в 30 країнах. Україна стала 31, що підпадає під її дію після ратифікації. Міністерство закордонних справ України у листі від 20 квітня 2017 № 72/14-612/1-933 «Щодо дати набрання чинності Конвенцією МОП № 102» повідомило, що Конвенція МОП про мінімальні норми соціального забезпечення набрала для України чинності 6 червня 2017 р.

Особливо варто зазначити, що порівняльно-правовий аналіз міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення й законодавства України щодо основних соціальних прав, дозволяє дійти висновку, що українське законодавство не повністю відповідає вимогам міжнародних соціальних стандартів, але в той же час містить навіть більш високі стандарти. Зокрема, вивчення положень національного законодавства свідчить, що вітчизняні норми не лише відповідають Конвенції №102, а за деякими чинниками навіть перевищують її мінімальні вимоги, саме:

законодавством охоплено ширше коло осіб, яким гарантується соціальний захист, наприклад: (а) пенсійне забезпечення працівників, зайнятих на підземних і відкритих гірничих роботах і в металургії; (б) пільгові категорії працівників зайнятих на роботах за списками № 1 і № 2; (в) окремі категорії працівників за вилучення років; (г) інші категорії осіб — багатодітні матері й матері осіб

з інвалідністю з дитинства, а за відсутності матері пенсія призначається батьку та ін. Особливості пенсійного забезпечення зазначених категорій осіб зменшують вимоги щодо досягнення пенсійного віку на 5 років, а в деяких випадках і на 10 років за наявності страхового стажу, у Конвенції жодних пільгових норм не передбачено;

у Сімейному кодексі України вказано, що «правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття», що «неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Визначення понять «дитина», і «дорослий вік» змінюється залежно від культурних особливостей кожної країни. Конвенція з прав дитини визначає дитину як людську істоту, яка не досягла віку вісімнадцяти років. У Конвенції №102 цей термін означає дитину, яка не досягла віку закінчення шкільної освіти або не досягла 15 річного віку. Згідно з розд. X «Допомога у зв'язку з втратою годувальника» у ст. 60 говориться, що «охоплюваний ризик включає втрату засобів до існування вдовою або дитиною внаслідок смерті годувальника...», тобто до закінчення нею шкільної освіти або досягнення 15 річного віку.

Проте, національне пенсійне законодавство більш гнучкіше, воно ширше врегульовує питання виплати пенсій: «... діти (в тому числі діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони отримали інвалідність до досягнення 18 років, а діти-студенти, які навчаються за денною формою навчання, – до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти – до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні; також за українським законодавством малозабезпечені сім'ї, які мають дітей до 18 річного віку, можуть скористатися правом на різні види державних соціальних допомог».

Вкажемо і випадки, коли вітчизняне законодавство потребує приведення у відповідність до норм Конвенції № 102, зокрема, згідно з її розділом V «Допомога по старості» у ст. 29 зазначається, що «допомога по старості гарантується захищеній особі, яка набула до настання охоплюваного ризику відповідно до встановлених правил стаж, який може передбачати 30 років сплати внесків ...».

У пенсійному законодавстві України з 2011 р. згідно із ч. 1 ст. 28 значно збільшені вимоги до наявності страхового стажу в чоловіків – 35 років (у жінок – 30 років) для призначення мінімального розміру пенсії за віком. З урахуванням економічних реалій сьогодення, що призвели до труднощів, пов'язаних із зайнятістю і сплатою протягом 35-річного періоду страхових внесків, пропонується в національному законодавстві для призначення пенсії використовувати норми, рекомендовані Конвенцією № 102, тобто вимоги щодо стажу чоловікам зменшити на 5 років.

З огляду на те, що вітчизняна система соціального захисту включає в себе розгалужену мережу соціальних виплат і пільг з дублюванням певних функцій, дотримання міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення і приєднання до відповідних міжнародно-правових документів дасть змогу вибудувати систему пріоритетів у соціальній сфері і стати вагомим підґрунтям для формування вираженої соціальної політики, що базуватиметься на міжнародних традиціях у правовій сфері і враховуватиме економічно обґрунтовані позиції.

Імплементация міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення національним законодавством дозволить, так би мовити, «підтягнути» мінімальні розміри окремих страхових виплат, зокрема, пенсії за віком, інвалідності, в разі втрати годувальника, у випадку безробіття, і встановити гарантії їх надання. Для забезпечення повної відповідності, належить провести адаптаційну діяльність шляхом внесення до Конституції й актів чинного соціального законодавства України змін і доповнень. Адже на практиці склалася ситуація, коли якість і доступність медичної допомоги для населення в більшості закладів з охорони здоров'я є вкрай низькою. До того ж, у державі до сьогодення залишається не впровадженою в життя система загальнообов'язкового державного медичного страхування, за якої буде ймовірною можливість у відновленні фінансування за рахунок коштів соціального страхування оздоровчих заходів, зокрема, лікування в санаторно-курортних закладах, санаторіях-профілакторіях, оздоровлення дітей. Розд. II «Медичне обслуговування» Конвенції 102 передбачає надання застрахованим особам медичної допомоги профілактичного чи лікувального характеру, у разі хворобливого стану особи з метою підтримання, відновлення або

поліпшення здоров'я захищеної особи та її спроможності працювати й задовольняти свої особисті потреби. Саме ці вимоги задовольняли існуючі послуги, що надавалися за рахунок страхових коштів санаторно-курортними закладами, які належать до закладів охорони здоров'я. Ратифікація Конвенції не може погіршувати існуюче законодавство, а лише його покращувати на користь громадян України.

Наступною важливою подією послужило підписання Україною 10 листопада 2016 р. Європейського кодексу соціального забезпечення (переглянутого), яким Україна, як член Ради Європи, підтвердила рішучість дотримуватися своїх зобов'язань, взятих при вступі до цієї організації, а саме принципів демократії, верховенства права й захисту прав людини. Європейський кодекс є орієнтиром європейської моделі соціального захисту, заснованої на соціальній справедливості. Підписання цього міжнародно-правового документу підтверджує, що уряд України спрямовує свої зусилля на повну адаптацію національного законодавства в соціальній сфері до європейських стандартів, установлених багатосторонніми міжнародними інструментами Ради Європи, якими є Європейська соціальна хартія (переглянута) й Європейський кодекс соціального забезпечення.

Згідно з положеннями статей ЄКСЗ, у разі приєднання держави до них, остання бере на себе зобов'язання надавати соціальні допомоги незахищеним особам, зокрема: (а) у зв'язку зі станом здоров'я; (б) по безробіттю й по старості; (в) у разі виробничої травми; (г) сім'ям із дітьми, а також по вагітності й пологах; (г) по інвалідності й у разі втрати годувальника та ін.

Незважаючи на те, що більшість систем соціального захисту в країнах Європейського Союзу мають організаційні відмінності, практично всі вони включають такі основні складники щодо страхування: а) медичне, б) по старості і смерті (страхування вдів, сиріт), в) від нещасних випадків на виробництві, г) по безробіттю, г) по інвалідності. До системи соціального захисту включаються також мінімальне соціальне забезпечення (соціальна допомога) й соціальні трансферти в рамках житлової, освітньої й сімейної політики.

Отже, ратифікація Україною Конвенцій МОП № 117 і № 102, підписання ЄКСЗ є кроками вперед на шляху до зміцнення си-

стеми соціального захисту населення; підвищення рівня соціальних гарантій, що сприятиме приведенню українського законодавства у цій царині в відповідність до міжнародних і європейських стандартів. Проте, ратифікація вказаних конвенцій і підписання ЄКСЗ – не є формальним визнанням принципів, що містяться в них, а ухвалення країною певних зобов'язань щодо їх виконання. Варто, вважаємо, враховувати позицію В. С. Тарасенко, яка зазначає, що Україна взяла на себе додаткові зобов'язання, що потягне за собою додаткове навантаження на бюджет держави для виконання своїх соціальних зобов'язань [118, с. 242]. Практикою відмічаються наявні труднощі в застосуванні конвенцій, що ратифікуються без належного аналізу національного законодавства й попередньої підготовки конкретних нормативних правових актів, адже окремі особливості розвитку України не дають змогу автоматично переносити загальновизнані міжнародні акти з соціального захисту населення в національне законодавство, оскільки останні розраховані переважно на країни з розвинутою ринковою економікою [119, с. 142].

У цілому ж рівень гарантій, передбачених національним законодавством і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в більшості випадків цілком відповідає рівню, закріпленому як у попередній, так і в новій редакціях Європейської соціальної Хартії. Існує потреба ратифікувати максимально можливу кількість її положень, що дозволить встановити чіткі орієнтири подальшого проведення реформ у соціальній сфері з урахуванням загальновизнаних міжнародних стандартів і з використанням узагальненого досвіду європейських держав. Отже, приведення вітчизняного законодавства у досліджуваній царині до міжнародних і європейських стандартів вимагає комплексного підходу в процесі зміни принципів побудови правової держави та з урахуванням особливостей розвитку.

Для підвищення добробуту населення створення умов для соціального розвитку особистості, заохочення прагнення людей до соціального прогресу, забезпечення права кожного громадянина на достатній життєвий рівень, а також підвищення ефективності соціальної політики на підставі раціонального використання наявних фінансових і матеріальних ресурсів, необхідним є продовження

роботи з удосконалення й адаптації національних соціальних норм і стандартів до міжнародних, зокрема тих, що стосуються питань оплати праці працівників, підвищення рівня пенсійного забезпечення, загальнообов'язкового державного соціального страхування, надання соціальної допомоги сім'ям з дітьми й малозабезпеченим сім'ям тощо. Інакше кажучи, повинні бути пріоритетними всі можливі заходи в міжнародному, національному й територіальному масштабах для сприяння прогресу в таких соціальних сферах, як охорона здоров'я, турбота про добробут дітей, житлове будівництво, винагорода найманих працівників і незалежних виробників, забезпечення продовольством, освіта, правове становище жінок, умови праці, охорона прав працівників-мігрантів, соціальне забезпечення, стандарти служб громадського користування й виробництва взагалі та ін.

Первинно юридичне закріплення права людини на гідне життя було здійснено в Декларації прав і свобод людини і громадянина, прийнятій у 1793 р., зазначалося, що громадська опіка є священним обов'язком, що товариство зобов'язане забезпечувати їжею нужденних, допомагати безробітним, забезпечувати необхідними для існування засобами осіб, нездатних до праці. Незважаючи на те, що з того часу пройшло понад 200 років, ідеал гідного життя для всіх громадян не реалізовано й досі, причому станом на сьогодні залишаються тривалі суперечки про зміст права на гідне життя й можливості його повної реалізації. Зокрема, в Німеччині це право законодавчо було закріплено ще на початку ХХ ст. Наприклад, у ст. 151 Веймарської Конституції 1918 р. визначалося, що організація господарського життя має відповідати принципам справедливості з метою забезпечення всім гідного існування. З часом це право набуло більш загального поширення і стало своєрідним еталоном, стандартом правової регламентації соціальних прав громадян, визначальною ознакою соціальної спрямованості будь-якої держави світу [120, с. 95].

В Україні першим серед численних прав людини, передбачених в Основному Законі, є право на достатній життєвий рівень. У ст. 48 Конституції України передбачено, що кожен громадянин України має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Це її положення від-

творює вимоги ст. 25 Загальної декларації прав людини (1948 р.) і ст.11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) [121] щодо забезпечення високої якості життя на засадах соціальної справедливості, досягнення гідного життєвого рівня. У 1973 р. указом Президії Верховної Ради Української РСР було ратифіковано вищезазначений Пакт [122], згідно з яким держава прийняла на себе зобов'язання вживати необхідних заходів з метою забезпечення реалізації цього права. При цьому, особливістю положення «достатній життєвий рівень» фахівці відзначають відсутність у законодавстві чітко встановлених меж такої достатності. Його рекомендаційне формулювання й постійна змінюваність залежно від рівня соціально-економічного розвитку країни та від інших чинників призводить до того, що це право в Україні сьогодні масово порушується.

Хоча всі країни континентальної Європи ратифікували Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, підкреслимо, що певні його соціальні положення були втілені в окремі конституційні норми, небагатьма державами, а саме: Україною, Білоруссю, Азербайджаном, Вірменією, Молдовою, Нідерландами і Словенією. Конституції ж інших європейських держав це право не регулюють. Однак гідний рівень життя, будучи метою загальнодержавної соціальної політики, має конституційне закріплення у різних державах, проте в різному термінологічному прояві: «достатній життєвий рівень» (Україна); «гідне життя» (Російська Федерація); «гідний життєвий рівень» (Азербайджан, Білорусь, Молдова); «достатній рівень життя» (у ст. 34 Конституції Республіки Вірменія зазначено, що «держава вживає потрібних заходів для здійснення цього права громадян» [123, с. 185–187]; у п. 2 ст. 22 Конституції Королівства Нідерландів — «державні органи зобов'язані піклуватися про забезпечення населення достатнім життєвим рівнем» [124]; у ст. 78 Конституції Республіки Словенія записано, що «держава надає громадянам можливість для забезпечення гідних умов життя» [125].

Звернімо увагу, що термін «достатній життєвий рівень» є поняттям оціночним, має відносний характер і не підлягає чіткому визначенню. Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови термін «достатній» трактує як той, який задовольняє

що-небудь або відповідає яким-небудь потребам, «обґрунтований належною мірою, переконливий» [126, с. 243]. Це можна розуміти як забезпечення мінімальних потреб особи у здоровому харчуванні, у достатній кількості одягу й житлом. Термін «гідний» – досить оціночний у цьому випадку [127, с. 236]. У словнику зустрічаємо поширені словосполучення з цим словом: «гідним чином», «гідна людина», «гідний рівень», «принижувати гідність». Аналогічне пояснення має місце в більшості тлумачних словників української мови [128]. Дещо інакше термін «гідний» формулюється в тлумачних словниках російської мови: «достойный – справедливый, заслуживающий» [129, с. 177] «достойный – заслуживающий, стоящий» [130, с. 615]; а словосполучення зі словом «гідний» в основному пов'язані з винагородою: «получить достойное вознаграждение», «достойная награда» [130, с. 615].

Теоретичне обґрунтування зв'язку права на життя і права на соціальний захист на сьогодні є надзвичайно актуальним. Аналізуючи право людини на життя, варто неодмінно пов'язувати його з правом на соціальний захист як природне і невід'ємне право особистості. Саме тому, життя слід розглядати як соціальне благо, що є цінністю не лише для самої особи, а й для суспільства в цілому. Подібний підхід до розуміння життя можна вважати вихідним теоретичним посиланням для обґрунтування необхідності створення й ефективного функціонування системи соціального захисту, яке має бути спрямовано на задоволення базових матеріальних і духовних потреб тих членів соціуму, які в силу об'єктивних причин позбавлені можливості самостійно подолати складну життєву ситуацію [131].

Забезпечення кожному достатнього рівня життя й соціальної захищеності є метою, на яку спрямована вся система соціально-економічних прав. Незалежно від рівня економічного розвитку країни, у ній завжди існують люди, які з незалежних від них причин не здатні матеріально забезпечити себе. Це діти, літні люди, а також ті, хто не може працювати у зв'язку з тимчасовою або постійною втратою здоров'я. І в такому випадку, право на соціальний захист є безпосередньою гарантією права на життя, оскільки, без такого захисту з боку держави, ці категорії громадян просто не зможуть вижити. Серед науковців точка зору про взаємозв'я-

зок права на соціальний захист людини з правом на життя з часом отримує все більший розвиток. Подібний підхід обґрунтований тим, що право на життя не може бути відокремленим від права на достатній його рівень, на соціальний захист з боку держави, громадянином якої є людина [131, с. 69]. Особа, яка потребує джерел до існування, вправі задовольняти свої основні людські потреби. У цьому випадку йдеться про можливість існування, за допомогою організованої державою системи соціального захисту.

При встановленні достатнього рівня життя важко обійтися без об'єктивних показників мінімально можливого споживання матеріальних благ та послуг. Сучасна економічна енциклопедія «рівень життя» визначає як ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб населення такими відповідними соціально-економічними факторами, як: реальні грошові доходи; обсяг і структура споживання; забезпеченість роботою (зайнятість) та умови праці; тривалість робочого дня і вільного часу; інтенсивність праці; житлові та побутові умови; рівень освіти і культури; система охорони здоров'я і фізичної культури; система соціального забезпечення; піклування суспільства про дітей і материнство; раціональне використання вільного часу [132, с. 57]. Вчені-економісти розглядають це поняття як систему 2–х груп показників. Першу формують умови життя людини як найбільш виражені об'єктивні обставини її життєдіяльності. Це зайнятість, оплата праці, характер житла, матеріальна забезпеченість сімей. Другу становлять економічні показники у сфері споживання [133]. Дотримуючись такої думки, О. П. Берєбіна під категорією «рівень життя» розуміє забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними та культурними благами, досягнутий рівень їх споживання та ступінь задоволення потреб у цих сферах. [134, с. 344]

Фахівці з прав людини в зміст поняття «право на життя» не включають право на соціальний захист, тобто право на захист від раптової втрати житла, брак будь-яких джерел до існування, голодування, ненадання елементарної медичної допомоги тощо. Дослідження останніх років і публікацій у сфері права соціального забезпечення свідчать, що різним аспектам реалізації права на достатній життєвий рівень присвячено чимало праць провідних вчених цієї галузі. Зокрема, вказаною проблематикою займалися

І. С. Андрієнко, Н. Б. Болотіна, Є. С. Бондарева, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипка, С. М. Синчук та ін. П. Д. Пилипенко був одним з перших, хто обґрунтував принцип сучасного права соціального забезпечення через його гарантування гідного рівня життя особи [135, с. 71–74], чим започаткував нову хвилю вітчизняних наукових досліджень.

Достатній життєвий рівень І. С. Андрієнко визначає як забезпеченість рівня доходу громадян, необхідного для задоволення їх основних (мінімальних) фізіологічних і соціальних потреб. Гідний життєвий рівень не може бути нижчим прожиткового мінімуму, встановленого державною для відповідних соціальних груп населення [120]. С. М. Синчук доводить, що право кожного на достатній рівень життя згідно з міжнародними стандартами включає в себе такі його елементи, як право на:

- реалізацію потрібних для підтримання гідного і вільного розвитку особистості прав у економічній, соціальній та культурній сферах;
- такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я та добробуту сім'ї, що включає право на достатнє харчування, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування, право на соціальне забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, настання старості чи іншого випадку втрати засобів до існування із незалежних від особи обставин;
- постійне покращення умов життя;
- свободу від голоду, що забезпечується прийнятими державою індивідуальних та колективних заходів щодо удосконалення виробництва, розподілу та споживання [136, с. 239–241].

Як зазначають В. А. Іваненко і В. С. Іваненко, право людини на достатній рівень життя є її основним соціальним правом, що становить правовий базис для всієї системи соціальних прав і свобод індивіда [137, с. 206]. В. В. Мацокін дотримується думки, що право на достатній рівень життя є інтегруючим соціальним правом, яке об'єднує собою не лише всі інші соціальні права в одну цілісну систему, але одночасно певним чином зумовлює сутність та зміст правового регулювання більшості громадянських і політичних прав, тому за неможливості особою забезпечити елементарні умови свого існування, коли якість її харчування не забезпечує просто відтворення фізичних сил, коли вона не має будь-якого житла

та одягу, тоді всі інші права просто втрачають своє соціальне значення [138, с. 3-6]. І. П. Малинова зауважила, що гідне існування особистості реалізується згідно загальноприйнятими стандартами соціального благополуччя: це об'єктивно-статистичні параметри, по-перше, життєдіяльності людини, по-друге, соціальні умови її життя, а зміст цього поняття повинен містити більш широкі соціокультурні контексти, виражати гуманістичну концепцію людського буття [139, с. 56]. М. Ю. Федорова небезпідставно звертає увагу на те що, що уявлення про соціальну норму, яка на сьогодні формалізована в категорію «прожитковий мінімум» відображає не лише матеріальні, а й інші потреби людини, зокрема, в системі соціального захисту встановлені гарантії, спрямовані не тільки на фізіологічне виживання особи й досягнення її соціального благополуччя та ін. [140, с. 306–310].

Таким чином, розуміння категорії «гідного життя людини» як соціального блага служить належним фундаментом для обґрунтування необхідності створення та ефективного функціонування системи соціального захисту, спрямованої на задоволення базових матеріальних та духовних потреб тих членів суспільства, які з огляду на об'єктивні чинники позбавлені можливості самостійно подолати тяжкі життєві ситуації.

Сутністю розглядуваного права, як затверджує Ж. М. Пустовіт, є можливість мати достатньо харчування, одягу, житла з метою забезпечення, досягнення певного життєвого рівня. Змістом є право на соціальне благо як гарантія існування і прояву можливостей особи; формою — право на певні умови життя [21, с. 10]. У доктрині конституційного права існує точка зору, згідно з якою трактування конструкції «достатній життєвий рівень» не є усталеним, оскільки вони змінюється залежно від соціально-економічних та інших чинників [141, с. 209]. Внаслідок переходу до ринкової економіки, суспільним відносинам у досліджуваній сфері належить досить динамічно розвиватися. Саме тому потрібно створювати та забезпечувати людині такі соціальні стандарти, які відповідали б реальній вартості життя. Одночасно, більш обґрунтованою є думка, що соціальні стандарти прав особистості повинні бути законодавчо закріплені та не ототожнюватися з тим чи іншим політичним устроєм держави, системою її економіки тощо [142, с. 365].

Сучасне розуміння гідного рівня життя дещо відрізняється від його тлумачення у більш ранніх періодах розвитку людства. Прикладом М. Л. Захарова, Е. Р. Тучкової, відмінною рисою радянської системи соціального забезпечення було те, що держава не ставила рівень останнього в залежність від певного соціального стандарту, наприклад, від прожиткового мінімуму. Це, в свою чергу, дозволяло не фіксувати в загальнодержавному масштабі так звану межу бідності, що апріорі означало б відсутність в державі бідних як певного соціального прошарку населення. Суворе державне нормування всіх видів соціального забезпечення за принципом «розумна достатність», що визначалося державою без урахування офіційно визнаного стандарту рівня життя, в підсумку призвело до фінансування витрат на соціальне забезпечення за «залишковим принципом», при цьому заморожувалися розміри мінімальних і максимальних пенсій, допомог, норм витрат на утримання дітей, людей похилого віку та осіб з інвалідністю в установах соціального захисту. Установлюючи право особи на достатній життєвий рівень, законодавець не визначав межі цієї «достатності».

Отже, легального формулювання конструкції «достатній життєвий рівень» національне законодавство не містить. Лише Стратегія подолання бідності, затверджена указом Президента України 15 серпня 2001 р. № 637/ 2001, а також Методика комплексної оцінки бідності, затверджена Міністерством соціальної політики України спільно з іншими міністерствами 5 квітня 2002 р. № 171/238/100/149/2 нд, передбачають розрахунок системи показників, що безпосередньо характеризують рівень життя бідного населення [143]. Проблема бідності в Україні набула офіційного визнання саме після затвердження вищевказаної Стратегії, яка і встановила значення терміну «бідність»: це єдиний критерій віднесення різних верств населення до категорії бідних. Рівень бідності визначено як питому вагу сімей (домогосподарств), в яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим від установленної межі бідності. Остання оцінюється як рівень доходу, нижче від якого задоволення основних потреб індивіда є неможливим. Цей критерій встановлюється як частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць, на основі якого визначаються сім'ї, що належать до категорії бідних [144, с. 142].

За час реалізації зазначеної Стратегії прийнято Комплексну програму забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності, схвалену постановою КМУ від 21 грудня 2001 р. Щороку затверджувалися плани заходів, розроблялися регіональні програми, спрямовані на подолання бідності. Наприклад, у 2010 р. указом Президента України «Про невідкладні заходи з подолання бідності» визначається, що бідність є однією з найбільш актуальних проблем, яка суттєво обмежує можливості людського розвитку, породжує масштабні соціальні конфлікти, становить загрозу єдності суспільства та національній безпеці країни. Тому її подолання є найважливішим пріоритетом у здійсненні реформ в Україні. Як зазначено у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан дотримання і захисту прав і свобод людини в Україні», бідність значної частини населення стала головним свідченням порушення прав громадян та унеможливленням реалізації інших їх прав. Передумовою такого становища була багаторічна невідповідність розміру мінімальної заробітної плати прожитковому мінімуму, зниження його показника, диспропорції в пенсійному забезпеченні, заборгованість з виплати заробітної плати тощо [145]. Проблеми забезпечення економічних та соціальних прав людини багато в чому викликані браком означених підходів до визначення їх сутності та правової природи.

У 2011 р. було розроблено Державну цільову соціальну програму подолання та запобігання бідності на період до 2015 року (далі — Програма), метою якої визначено зменшення чисельності бідного населення серед працюючих, сімей з дітьми, особливо багатодітних, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, безпритульних дітей, безробітних, осіб з інвалідністю, пенсіонерів, бездомних осіб у сільській місцевості та запобігання хронічній бідності. На виконання цієї Програми у 2012 р. вдруге було розроблено Методику комплексної оцінки бідності з метою спостереження та проведення моніторингу показників останньої. Документ передбачав розрахунок показників до 2015 р., що безпосередньо характеризують становище бідного населення. Розрахунок системи показників бідності складався з 4-х етапів: (а) оцінювання бідності за різними критеріями її визначення; (б) аналіз показників для з'ясування розшарування серед бідного населення; (в) у розрізі

основних типів домогосподарств і типів поселень; (г) розрахунок показників бідності в регіонах.

Згідно розробленої Методики, межу бідності визначено як рівень доходу (витрат), нижче якого неможливе задоволення основних потреб населення. Вартісне значення цієї межі служить основою для віднесення населення до категорії бідних. Бідність (малозабезпеченість) як соціальний ризик може бути зумовлена багатьма обставинами, що охоплюють: стихійні лиха, техногенні катастрофи, військові дії, міжнародні конфлікти тощо. Встановити вичерпний перелік таких обставин практично неможливо.

Закон України «Про межу малозабезпеченості» від 4 жовтня 1994 р., межу малозабезпеченості визначає як величину середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством. Водночас, якщо цей Закон трактує термін «малозабезпеченість» щодо непрацездатного громадянина, то Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р. визначає поняття «малозабезпечена сім'я», як сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

Термін «бідність» безперервно трансформується, оскільки він обумовлений економічними умовами життя соціуму. Міжнародний досвід свідчить, що держави порівнюють рівень життя, визнаний достатнім, з певними нормами соціального стандарту, який визначається на кожному новому економічному етапі розвитку конкретного суспільства. До загально визнаних стандартів належить і прожитковий мінімум. У широкому розумінні, бідність необхідно розглядати як нездатність підтримувати мінімальний прожитковий мінімум [146, с. 85]. Проте, тлумачення останнього, особливо коли грошові доходи не можуть служити адекватним показником реального споживання, є доволі проблематичним. Кошти сім'ї складаються з поточних доходів, трансфертних платежів, заощаджень, власності тощо. Отже, офіційне визначення бідності має ґрунтуватися на розмірі доходу сім'ї.

Для моніторингу ефективності виконання вказаної вище Програми передбачено застосування таких критеріїв: 1) межа бідно-

сті, визначена за відносним критерієм 75 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат; 2) межа крайньої бідності, встановлена за відносним критерієм 60 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат та адаптована до критерію ЄС; 3) межа абсолютної бідності, встановлена за критерієм прожиткового мінімуму; 4) межа абсолютної бідності, визначена за критерієм вартості добового споживання на рівні 5 дол. США з метою порівняння її з міжнародними показниками. З метою забезпечення аналізу стану виконання Програми передбачено моніторинг за 21 основним показником соціально-економічного розвитку [147].

Подолання бідності та зниження чисельності населення, яке за її межею є найголовнішою соціально-економічною проблемою, що розглядається світовою спільнотою як ключова у політиці будь-якої держави. У п. 30 ч. 1 Європейської Соціальної хартії (переглянутої) передбачено, що кожен має право на захист від бідності та соціального відчуження. У міжнародній практиці існує два основних підходи до розуміння та визначення межі бідності – відносний та абсолютний. Відносний розглядає бідність як причину нерівності. У рамках цієї концепції для встановлення відносної межі бідності використовується певна частина (що фіксується на національному рівні) середнього (медіанного) особистого доходу (витрат). Людина (або сім'я) вважається бідною у випадку, якщо кошти, які вона має, не дозволяють їм вести спосіб життя, притаманний тому класові, в якому вона проживає. Концепція абсолютної бідності визначає критерій бідності на підставі мінімальних споживчих потреб. Вартісна величина (у грошовій формі) набору благ, необхідних для задоволення основних потреб на мініальному рівні, йменується як «бюджет прожиткового мінімуму» або «бюджет мінімальних потреб». Саме розмір прожиткового мінімуму встановлює абсолютний поріг бідності. Згідно із цією концепцією до бідних належать особи, які мають менше, ніж об'єктивно встановлений абсолютний мінімум ресурсів, потрібних для задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб [148].

Доцільність використання тієї чи іншої концепції залежить від мети дослідження бідності. Для глобального агрегування й порівняння чисельності бідного населення в різних країнах світу фа-

хівці Світового банку використовують абсолютний показник, який враховує споживання однією особою абсолютно необхідних товарів для виживання індивіда на рівні 5 дол. США на день (для країн Центральної і Східної Європи та СНД), на умовах паритету купівельної спроможності відповідно як міру бідності. Таким чином, якщо людина витрачає на проживання менше 150 дол. США в місяць, вважається, що вона живе за межею бідності. У жовтні 2015 р. Світовий банк оновив міжнародну межу бідності до \$1,9 дол. на день. Більшість науковців згодні, що вона краще віддзеркалює нинішню дійсність, зокрема, новий рівень цін в країнах, що розвиваються. У 2008 році Світовий банк надав показник (переглянутий переважно через інфляцію) в розмірі \$1,25 дол. На умовах паритету купівельної спроможності станом на 2005 р. Загальна міжнародна межа бідності в минулому становила приблизно \$1 дол. на день. Згідно з прогнозами Світового банку, випущеними 2015 р., незважаючи на підвищення планки межі бідності, частка незаможних жителів планети вперше опуститься нижче 10%. Виходячи з нового показника, загальна чисельність людей у світі, які живуть за межею бідності, зменшилася з 902 млн. у 2012 р. (це 12,8% населення нашої планети) до 702 млн у 2015 р., тобто 9,6 % населення у світі) [149].

В Україні прожитковий мінімум на одну непрацездатну особу в розрахунку на місяць з 1 січня 2017 р. встановлено на рівні 1247 грн., що за курсом НБУ становить приблизно 45 дол. на місяць, а на день близько 1,5 дол. США, а з 1 січня 2018 року – 1700 грн, з 1 липня – 1777 грн, з 1 грудня – 1853 грн, тобто на кінець року за курсом НБУ це дорівнювало 66 дол. США, а для осіб, які втратили працездатність, з 1 січня 2018 року – 1373 грн, з 1 липня – 1435 грн, з 1 грудня – 1497 грн, чи 53,4 дол. США. Відповідно до Цілей розвитку тисячоліття (Декларації ООН, підписаної лідерами 189 країн) Україна до 2015 р. мала б на третину зменшити частку бідного населення. Проте за офіційними даними, у ній різко виріс рівень крайньої бідності – із 3,3% у 2014 р. до 5,8% у 2015 р. При цьому помірні бідність, тобто умови життя, за яких задовольняються лише елементарні потреби, відповідно до національної методології Світового банку для України, збільшилася з 15,2% до 22,2% [150] і, фактично, залишається тотожного показнику

2000 р. За критеріями ООН бідними є майже 81% населення України [151]. За невтішними прогнозами медиків: українці знаходяться у стані прихованого голодування, що в найближчому часі призведе до проблем зі здоров'ям підростаючого покоління [152].

За даними Міністерства соціальної політики України найуразливішою соціально-демографічною групою населення є діти до 18 років, рівень бідності серед яких становить 33,4%. Однією з причин такої ситуації є низькі рівні оплати праці батьків. Наявні розміри мінімальних стандартів оплати праці спричиняють ситуацію, за якої кожен 5-й працюючий громадянин є офіційно бідним. Стабільно високим залишається рівень бідності в Україні у зв'язку з девальвацією національної валюти відносно долару США (на 97,3% на кінець 2016 р.) й зростанням інфляції (52,8% в серпні 2016 р. порівняно з попереднім роком), коли рівень реальних доходів населення значно знизився, а рівень безробіття людей працездатного віку (за методологією МОП) склав 10% економічно активного населення у I кв. 2016 р.

Із нестачі доходів впливає високий рівень бідності за відносним та абсолютним критеріями й у сільській місцевості. Зараз налічується 28441 сіл, де проживає 14,17 млн. жителів, із яких 8,5 млн. осіб працездатного віку. Із 2000 р. з карти України зникли понад 300 сільських населених пунктів, а чисельність сільських мешканців за цей період скоротилася більше, ніж на 2 млн. [153, с. 134]. Обезлюднення сільських населених пунктів, занепад їх соціальної та виробничої інфраструктур, збільшення чисельності людей, які проживають за межею бідності — пряма загроза економічній безпеці країни. Плачевний стан села зумовлено не тільки економічними, а й психологічними чинниками. У висновках науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, які дослідили психологічний потяг до збільшення рівня бідності в українському суспільстві, зазначено: «Особливо проблемна зона — це села, розміщені далеко від великих міст. Звичайно, бідність є і в селі, і в місті. Однак, коли ми, наприклад, порівнюємо молодь сільську і міську, становище сільської молоді виявляється просто драматичним» [154].

Незважаючи на незначне зростання рівня соціальних стандартів з 1 січня 2017 р., рівень відносної бідності в сільській місцевості,

сті, навпаки, зріс. Якщо у 1999 р. бідним в селах за відносним (національним) критерієм було 29,2 % населення, у 2000 — 28,2 %, то у 2012 р. — уже 35,5 %, у 2013 р. дещо менше — до 34,1%. Глибина бідності в селах України за цей же період практично залишається без змін, що свідчить про незадовільний стан виконання державних програм запобігання бідності. Проведені дослідження підтверджують закономірність збільшення рівня бідності відповідно зменшення розміру населеного пункту. У загальній проблематиці бідності сільського населення особливо гостро постає питання дитячої бідності, причому в найскрутнішому становищі перебувають сільські домогосподарства з трьома й більше дітьми, де відносна бідність становить 66,8 %. При цьому значення показника бідності за відносним критерієм понад 40 % мають сільські сім'ї з дітьми, а також сільські родини з дітьми, де частина дорослих не працює [155, с. 38–39].

Політико-економічні інтереси держави знаходять свій кінцевий сенс і результат в соціальній сфері держави, а саме в рівні і якості життя кожного індивіда і суспільства в цілому. Саме нехтування цілями і сутністю соціальної держави призвели до негативних наслідків в Україні. Немоżliвість заробити на гідне життя чесною працею спонукає мільйони українців шукати кращої долі за межами рідної держави. Це ще один із викликів для сучасної України, адже за кордоном перебувають від 5-ти до 7-ми млн. українських трудових мігрантів. З метою посилення захисту їхніх прав Уповноважений Верховної Ради України з прав людини підписав угоди про співпрацю у сфері захисту прав людини з омбудсменами країн найчисленнішого перебування українців, зокрема, Польщі, Росії, Казахстану, Італії, Іспанії, Португалії, Франції та деяких інших. На жаль, міграційна політика в країні поки що зорієнтована виключно на протидію нелегальній міграції, керівництво всіма аспектами міграційної політики покладається виключно на силові відомства, що суперечить рекомендаціям ЄС і гуманітарним завданням міграційної політики.

Вперше перед Україною постали проблеми масштабної втрати робочих місць і джерел сталих доходів, масового переміщення громадян з Донецької і Луганської областей до інших регіонів країни у зв'язку із воєнними діями на Сході, що призвели до виникнен-

ня такого нового для країни явища, як раптова бідність. Водночас явно актуалізувалася проблема зростання прошарку населення, яке потрапило до зони високого ризику соціального відчуження й бідності.

Специфічною особливістю національної бідності є значне скорочення доходів більшості працюючого населення, яке при цьому зберігає відносно високий соціальний статус. На відміну від країн Західної Європи, наявність роботи в Україні ще не є гарантією мінімального достатку. Понад чверть українських бідняків є працездатними. Така висока питома вага працюючих бідних (або які можуть працювати) свідчить про «працездатну особу» української бідності. Цей факт підкреслює, що при проведенні радикальних економічних реформ бракує адекватних заходів соціальної політики, а також достатньої наукової обґрунтованості вирішення цих актуальних питань.

Бідність становить собою міжгалузеву категорію. Брак єдності точок зору (перш за все економістів) на критерії бідності не дозволяє чітко провести межу між малозабезпеченістю, бідністю і злиднями. Термін «бідність» не тільки не належить до академічно не визначених, а й використовується на рівні закону. Нормативно-правові акти з питань соціального забезпечення оперують терміном «малозабезпеченість». При відносності соціально-економічних параметрів бідності, встановити адекватний соціальний захист і забезпечити його ефективне правове регулювання неможливо.

Питання бідності і зменшення нерівності виходять на перший план серед завдань світової спільноти. На особливу увагу заслуговують люди, які проживають в умовах абсолютного зuboжіння і які потрапили в це становище в результаті військових конфліктів, дискримінації (за статтю, віком, інвалідністю, хворобою). Ці чинники зумовлюють прийняття міжнародним співтовариством обов'язку ліквідувати бідність як соціальне явище, яке повинно бути встановлено кожною окремою країною світу.

Відповідно до Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом вдруге підготовлено Стратегію подолання бідності, затверджену розпорядженням КМУ від 16 березня 2016 р. № 161-р. Цей документ розроблено Мінсоцполітики України щодо затверджених на Саміті ООН у вересні

2015 р. стратегічних напрямків діяльності органів державної влади на період до 2020 р. Окреслені напрямки і завдання сприятимуть поетапному зниженню рівня бідності і соціального відчуження завдяки: (а) забезпеченню доступу до продуктивної зайнятості населення; (б) зростанню доходів населення; (в) розширенню доступу до послуг соціальної сфери для груп населення з високими ризиками соціального відчуження; (г) втіленню в життя принципів адресності й соціальної справедливості при призначенні всіх видів соціальної допомоги; (г) запобіганню поширенню негативних соціальних процесів серед постраждалих внаслідок бойових дій на Сході країни.

Розпорядженням КМУ від 8 серпня 2016 р. за № 573–р. схвалено План заходів з реалізації Стратегії подолання бідності на 2016–2017 роки. Згідно із цим документом до кінця 2017 р. в Україні вжито комплекс заходів, спрямованих на підвищення грошових доходів населення від трудової діяльності, залучення громадян до ринку праці, забезпечення надання адресної допомоги та підвищення ефективності програм соціальної підтримки. Особливу увагу приділено доступу громадян до соціальних, освітніх і медичних послуг незалежно від місця проживання, мінімізуванню ризиків соціального відчуження сільських мешканців, а також соціальної підтримці найбільш уразливих категорій населення. Стратегія стосовно подолання бідності в Україні розрахована на період до 2020 р., в рамках якої планується мінімізувати рівень бідності в країні з 28 % до 15 %, а до 2020 р. зменшити його до 9 %. Моніторинг показників бідності на сьогодні свідчить про негативні тенденції в цій сфері, тому проблема бідності залишається актуальною і потребує подальшого розв'язання.

Реалізація права на захист від бідності безпосередньо пов'язана зі здійсненням права людини на гідне життя, якщо держава забезпечує своїм громадянам достатній його рівень, то питання про право на захист від бідності та соціального відчуження втрачає свій сенс. Віденська декларація та Програма дій Всесвітньої конференції 1993 р. з прав людини стверджують, що широко розповсюджена крайня бідність перешкоджає повному та ефективному виконанню прав людини, а тому її негайне скорочення і остаточна ліквідація повинні залишатися першочерговим завданням для міжнародної спільноти.

Боротися з бідністю без науково обґрунтованих, концептуально розвинених і широко обговорюваних у суспільстві соціальних орієнтирів неможливо. Українській необхідний є комплексний нормативно-правовий підхід до оцінювання рівня життя громадян, а також для реалізації їх конституційних прав, насамперед, права на достатній рівень життя. Щоб забезпечити мінімальні гарантії для громадян, потрібен не тільки економічний потенціал держави, а й правовий інструментарій у вигляді системи соціальних стандартів.

У юридичній науковій доктрині висловлена справедлива думка, що зараз розвиток соціального законодавства вимагає особливо врахування проблеми масової бідності населення. Йдеться про кризовий стан рівня життя, який індивід в змозі здолати самостійно, своїми силами. Окрім цього, сучасне законодавство має брати до уваги й ту обставину, що рівень і якість життя мешканців різних регіонів країни суттєво різняться. Вирівнювання життя населення різних регіонів, на нашу думку — також одне із завдань соціального законодавства.

Через брак продуманої та науково обґрунтованої програми нормотворчої діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади в цій царині, відчутно накопичуються певні проблеми, які негативно впливають на гарантування здійснення особистістю її права на соціальний захист.

Статтею 25 Основ законодавства України про охорону здоров'я визначено обов'язок держави забезпечувати життєвий рівень населення, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я [156]. Для досягнення цієї мети держава вживає низку заходів, передбачених цим Законом, як-от:

- встановлення єдиних мінімальних норм заробітної плати, пенсій, стипендій, соціальної допомоги та інших доходів населення;
- здійснення комплексу заходів щодо задоволення життєвих потреб біженців, безпритульних та осіб, які не мають певного місця проживання;
- організація натурального, в тому числі безоплатного, забезпечення найбільш уразливих верств населення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої необхідності;

- безоплатне надання медичної допомоги і соціального обслуговування особам, які перебувають у тяжкому матеріальному становищі, загрозовому для їх життя і здоров'я.

Українське законодавство містить вимоги до держави у сфері забезпечення достатнього життєвого рівня. У зв'язку із цим, доцільною є потреба закріпити відповідний обов'язок на конституційному рівні із доповненням ст. 48 Основного Закону, адже достатній життєвий рівень включає в себе не лише право на харчування, одяг та житло, а і на поліпшення умов життя, медичний догляд, соціальне обслуговування, освіту та культуру, які також є необхідним складником достатнього життєвого рівня [82].

Таким чином, поняття «достатній життєвий рівень» співвідноситься з двома основними (природними) правами людини – правом на життя і правом на людську гідність. Під гідним життям слід розуміти насамперед матеріальну забезпеченість кожного на рівні стандартів сучасного розвиненого суспільства, можливість доступу до цінностей культури та гарантованість особистої безпеки. А право на достатній життєвий рівень, в свою чергу, ґрунтується на одному з вихідних принципів соціальної держави та, безперечно, належить до найважливіших конституційних соціальних прав людини і громадянина. Головним завданням держави є надання своїм громадянам різних видів соціального захисту на рівні, який сприяє збереженню гідного рівня їх життя.

Підсумовуючи наведене, можемо зробити наступні висновки. Всеосяжність права на соціальне забезпечення трактується як проголошена міжнародного спільнотою й гарантована державою можливість людини забезпечувати свої фізіологічні, соціальні і духовні потреби в обсязі, необхідному для достатнього рівня життя у випадку настання соціального ризику.

Серед прав людини, досить фундаментально закріплених у міжнародно-правових актах, значне місце відведено правам соціальним, у тому числі праву на соціальне забезпечення. Ці акти закріплюють права найбільш незахищених верств населення – дітей, осіб з інвалідністю, людей похилого віку, безробітних. На жаль, соціальні права індивіда в міжнародних нормативних правових актах отримують хоча й широкі, але не суворі, частіше рекомендаційні формулювання: право на «достатній життєвий рівень», «право на

загальний добробут» тощо. Деякі соціальні права сформульовані у вигляді оціночних базових положень (наприклад, право на достатній життєвий рівень, на гідне існування людини для неї самої та її сім'ї). Ці права конкретизуються у правах на різні види (страховий стаж, пенсійне страхування (забезпечення), державна соціальна допомога, соціальні послуги та ін.) соціального забезпечення, передбачені нормами різних галузевих правових інститутів права соціального забезпечення.

Реалізація соціальних прав ставиться в залежність від рівня і стану фінансово-економічних можливостей конкретного держави, а тому станом на сьогодні їх реалізація залежить від так би мовити, «свідомості» останньої. З точки зору найбільш сильного впливу на захист прав окремих осіб дуже важливим засобом дотримання в цій частині міжнародного права є національне законодавство країни. Закріплення на конституційному рівні права на соціальний захист зобов'язує державу робити все необхідне для того, щоб це право не було лише декларацією, як це має місце на сучасному етапі в Україні. Важливо гарантувати життєздатність цього права, його повне застосування на практиці.

Право на соціальне забезпечення визнається важливою гарантією соціального становища й реалізації основних прав і свобод кожного громадянина, воно міститься у всіх міжнародних документах, що закріплюють ці права та свободи. Причому ці документи містять лише мінімальний рівень соціальних стандартів, які держава має надавати своїм громадянам. На жаль, закріплені в міжнародних актах (навіть якщо держава їх ратифікувала) положення не завжди здійснюються на практиці, залишаючись іноді всього лише декларацією.

Дотримання принципу реалізації права громадян на достатній рівень життя означає підвищення рівня стандартів їх соціального захисту. Зараз перед законотворчими органами України стоїть проблема пошуку і закріплення таких нормативних стандартів, які адекватно відображали б особливості розвитку української економіки і досягнутий рівень міжнародно-правового регулювання соціального захисту її громадян. Зазначене право ґрунтується на одному з вихідних принципів соціальної держави й, безперечно, належить до найважливіших міжнародних соціальних прав людини.

Соціальні стандарти, з одного боку, становлять міру визнаних державою соціально-економічних потреб громадянина, а з другого – економічні можливості держави в забезпеченні соціальних прав її громадян. Незважаючи на відмінності використовуваної в науковій правовій літературі термінології, закріплені в законодавстві соціальні стандарти завжди виступають як державні, оскільки в них сформульовані зобов'язання держави перед громадянами – забезпечувати названий у них рівень реалізації їх прав у соціальній царині. У розробленні системи соціальних стандартів може надати допомогу їх класифікація за такими підставами, як (а) рівень правової регламентації, (б) цільове призначення, (в) сфера вживання, (г) значущість у регулюванні суспільних відносин.

Широкий спектр міжнародних соціальних стандартів рівня життя, їх багатогранність зумовлюють створення універсальної системи соціальної експертизи в суспільстві. На сьогодні в Україні конче необхідний суспільний моніторинг державних соціальних стандартів, їх переосмислення з точки зору безпеки для людей.

РОЗДІЛ 3

ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ Й КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЗА УМОВ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ

3.1. Принципи соціального захисту в умовах інтеграційних процесів до європейської спільноти

Україна, проголосивши себе соціальною державою, взяла на себе зобов'язання із соціального захисту населення, що передбачає реалізацію принципів соціального партнерства, соціальної справедливості, соціального забезпечення і соціальної солідарності членів суспільства, підвищення або забезпечення стабільного рівня життя останніх, захист і реалізацію прав і свобод громадян, створення сучасних систем охорони здоров'я й освіти, підтримку незахищених верств, запобігання і вирішення соціальних конфліктів тощо. У зв'язку із цим досить важливим є вирішення питання, яке ж місце посідає система соціального захисту в діяльності сучасної Української держави.

Соціальна складова діяльності сучасної держави постійно зростає. Наприклад, в Україні кількість осіб, які потребують соціального захисту, вже перевищує показник працюючих. Зменшення надходжень до Держбюджету загострило проблему фінансування заходів соціального захисту населення, в результаті чого погіршився соціальний захист найбільш уразливих його категорій – дітей, пенсіонерів, інвалідів, самотніх громадян похилого віку, безробітних, багатодітних сімей. Це пов'язано з низкою проблем, що призводять до збільшення чисельності соціально незахищених осіб. Усе це вимагає проведення продуманої і виваженої соціальної політики як основного чинника соціального миру в соціумі і служить однією з вихідних умов у справі зростання економіки держави.

Одним із основоположних елементів теорії соціального захисту є принципи організації соціального захисту населення, які в умовах сьогодення потребують подальшого розвитку. Реформування такого захисту викликане браком установлення єдиних критеріїв організації конкретизації надання соціальних пільг, взаємоповторюваністю окремих соціальних виплат, відсутністю чіткої спрямованості соціальних виплат на допомогу сім'ям з низьким рівнем доходів, недостатньою узгоджуваністю соціальних виплат з іншими державними витратами, браком механізмів регулювання бюджетів соціальних фондів тощо.

Наявність великої кількості наукових робіт свідчить, що принципи організації соціального захисту населення були і є об'єктом досліджень багатьох учених, однак чіткого переліку вказаних принципів та їх визначення на сьогодні так і немає. Відомі фахівці, які займалися вивченням принципів організації соціального захисту - Т. З. Гарасимів, І. В. Гушнін, В. В. Деріга, А. Д. Зайкін, А. М. Колодій, Т. М. Кузьміна, С. М. Прилипко, М. І. Полупанов, О. І. Процевський, Н. А. Савінова, І. М. Сирота, О. М. Ярошенко.

Зауважимо, що спостерігається тенденція стосовно розширення переліку принципів вищевказаної галузі права у зв'язку з орієнтацією України на європейські моделі держав, де соціальні права людини і громадянина є пріоритетними. Дослідники відзначають, що сучасна наукова проблематика вимагає пошуку нового методологічного інструментарію [157, с. 39]. Зокрема, О. В. Бермічева до соціальних прав поряд з правом на соціальний захист, житло, достатній життєвий рівень і охорону здоров'я, відносить такі права як право на працю, відпочинок, страйк, освіту, доступ до культурних цінностей, безпечне довкілля, сім'ю та свободу світогляді й віросповідання [158, с. 9]. На підставі названих прав та для їх захисту мають місце запропоновані наукові тенденції щодо виокремлення соціального права в послідовності: соціальні права людини – соціальна держава – соціальна сфера – соціальна функція – соціальна політика – соціальне право [159, с. 26]. Загалом, таку послідовність можна сприйняти, однак ця пропозиція значно розширює усталений обсяг соціальних прав. Указані тенденції спонукають до перегляду загальноприйнятих наукових позицій, що, в свою чергу, є підґрунтям побудови інноваційних концепцій

в правовій сфері. Однією з таких теорій є концепція соціального права як комплексної, так би мовити, «надгалузі», що охоплює всю систему соціально-правових відносин.

Соціальне право у правовій системі перебуває на перетині права приватного і публічного, забезпечуючи взаємодію усіх правових норм та інститутів з метою задоволення приватних, публічних і соціальних інтересів у державно-організованому суспільстві. Доктринальне положення про існування соціального права як комплексної правовій галузі – це здебільшого теоретичне дослідження, практична реалізація якого має певні труднощі у зв'язку з проблематикою виділення галузеформуючих ознак, насамперед, предмета та методу правового регулювання. Адже за своїм спрямуванням вона має охоплювати занадто широке коло відносин. Виникають сумніви щодо сенсу такого укрупнення в одній комплексній галузі. Аби повністю впевнитися в об'єктивності існування соціального права, потрібно визначити його місце у правовій системі України.

Соціальне право не можна звужувати до галузі права, навіть якщо у деяких європейських країнах вона існує. І якщо у міжнародному праві про нього пишуть як про своєрідну правову галузь, проте виникає бажання зазначити, що на цьому рівні соціальне право є декларацією принципів та гарантій забезпечення здійснення соціально-економічних прав людини. Воно передається як своєрідна модель, конституція для держав. На національному рівні для виконання цих декларацій соціальне право розгалужується, ускладнюється і за обсягом та наповненням ніяк не може дорівнювати міжнародному соціальному праву [160]. Зважаючи на історичний процес виокремлення цього права, його зміст та сферу правового регулювання, видається недопустимим перенесення соціального права (за аналогією з міжнародною системою права) в національну правову систему як галузі права, як це пропонує зробити Н. Б. Болотіна [159, с. 24–28]. За нею вслід І. В. Яковюк визначає соціальне право як систему правових норм, за допомогою яких здійснюється правове впорядкування соціального захисту, наголошуючи, що воно є самостійною галуззю права [161, с. 13].

Як уже зазначалося, в українській системі права соціальну спрямованість мають такі галузі, як трудове право, право соціального забезпечення, освітнє, медичне, житлове, екологічне

право та деякі інші. Ці самостійні правові галузі виникли об'єктивно, разом з історично доведеною потребою повно та детально врегулювати суспільні відносини, що становлять їх предмет. І зараз, знову звужувати їхній обсяг до рамок підгалузей та інститутів видається поверненням у минуле. Метою соціального права є об'єднання зазначених галузей права у певну правову спільність на рівні з приватним та публічним правом, адже це ще одна правова сфера в системі права України. Такої ж думки, як вже говорилося, дотримується і Ю. А. Тихомиров [162, с. 26]. Підтримує його і П. Д. Пилипенко, який доводить, що соціальне право — це не окрема галузь у правовій системі, а своєрідна правова спільність, що об'єднує в собі низку самостійних галузей права, для яких визначальним чинником є забезпечення соціального захисту громадян, які внаслідок об'єктивних обставин потребують допомоги держави, як основного соціального гаранта [163, с. 99].

Як зауважив В. С. Венедиктов, у юридичній науковій літературі все наполегливіше звучить припущення про обов'язковість інтеграції проблематики регламентування соціально-правового захисту населення в таку самостійну комплексну галузь права, як соціальне право. Виокремлення нової галузі пов'язано загалом з тим, що зараз активно формується законодавство, яке регулює складні та багаторівневі питання соціального захисту різних верств населення. У сучасних умовах розвитку держави норми соціального права розпорошені по різних галузях національного законодавства — конституційного, трудового, соціального забезпечення, адміністративного, цивільного, фінансового, господарського, кримінального, податкового та ін. Проте, нині кодифікувати всі ці норми в єдину галузь практично неможливо, оскільки соціальне право становить собою комплекс юридичних норм, що створюють інтегровану галузь національного законодавства, спрямовану на впорядкування соціально-захисних відносин, що опосередковують соціальний захист людини [164, с. 5–6]. Підтримує цю позицію О. В. Тищенко, висловлюючи думку, що поняття «соціальне право» за своїм змістом ототожнюється з правом взагалі, ґрунтуючись на його соціальній сутності. А тому навряд чи можна, застосовуючи філософську термінологію, порушувати питання про існування «асоціального» права. Виходячи із цього, вважає вчена,

не є науково аргументованим вести мову про соціальне право як нову комплексну правову галузь, оскільки ця позиція практичного не має перспективного розвитку [165, с. 81].

Інтерес науковців до проблеми принципів права з'явився ще у другій половині 40-х років ХХ ст. та продовжує зростати до сьогодні. Особливого значення питання принципів організації соціального захисту населення набуло в період реформ, адже вони виступають юридичною передумовою для обрання певної правової моделі законодавчого закріплення умов та порядку набуття права особи на конкретний вид соціального захисту. При цьому, науково обґрунтовані і чітко сформульовані принципи організації останнього виступають одним з неодмінних чинників ефективності правової регламентації розглядуваної галузі суспільних відносин.

Протягом першої половини ХХ ст. принципи організації соціального захисту були впроваджені в усіх цивілізованих державах світу. На цьому етапі розвитку ринкової економіки, країна не в змозі забезпечити справедливий розподіл доходів, а це призводить до того, що частина населення опиняється за межею бідності, у складних життєвих обставинах. Цим і породжується потреба у соціальному захисті населення й у підвищенні ролі держави у вирішенні важливих соціальних питань [166, с. 6].

Історично складається так, що держава починається з таких моральних засад, як чуйність, співчуття, справедливість, благодійність тощо. А це і є категоріями моралі суспільства, спрямованими на підтримку людини, яка опинилася в досить скрутній ситуації і самостійно не в змозі забезпечувати себе і своїх рідних усім необхідним. Початковими формами принципів організації соціального захисту були благодійництво і громадська опіка, коли відкривалися лікарні та школи для малозабезпечених, а церква й духовенство здійснювали опіку та нагляд за лікарнями, притулками для самотніх. Таким чином, історія країн свідчить про доволі раннє використання різноманітних форм соціального захисту, які в майбутньому заклали підґрунтя його принципів. З бурхливим розвитком промисловості соціальний захист переходить поступово до рук держави, яка заходами соціального законодавства втручається в економічні відносини й вимагає соціальної охорони працюючих – працівників і службовців – на випадок хвороби чи інвалідності.

Перш за все, встановимо, що ж таке «принцип», що розуміється під правовою конструкцією «принципи організації соціального захисту населення», а також як вони виникли й розвивались. Загалом, термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», що означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості. В теорії права під принципами розуміють основні засади, вихідні ідеї, що характеризують зміст права, його закономірності та призначення в соціумі. Принцип, за своєю сутністю, є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Саме при цьому принципам універсальність, загальна значущість та вища імперативність, зумовлюють їх особливу роль у структурі права [167, с. 123].

Принципи є провідною категорією в праві всіх континентальних європейських країн. Досвід багатьох європейських держав, у Конституціях яких вони визначаються як правові й соціальні, показує, що їх соціально-економічна політика спирається й на принципи [168, с. 89]:

економічної свободи людини та визнання права підприємців чи їх об'єднань, найманих працівників та їх профспілок на тарифну автономію на засадах соціального партнерства;

довіри до регулюючої ролі ринку шляхом попиту та пропозиції, ціноутворення, конкуренції, але водночас і відповідальності держави за гру ринкових сил і за створення умов для впорядкування протікання економічного та соціального життя, спрямованого на забезпечення добробуту своїх громадян;

соціальної справедливості та солідарності суспільства, зокрема шляхом податкового перерозподілу доходів від багатих до бідних та залучення дієздатних до трудового процесу та забезпечення соціальної відповідальності працездатних за ще чи вже не працюючих громадян;

участі працівників в управлінні виробництвом і в розподілі, у суспільному та державному житті з розвитком при цьому різних форм економічної демократії.

У досліджуваних принципах зміст права розкривається поглиблено, в них безпосередньо виявляється сутність права, його заса-

ди, закономірності суспільного життя, тенденції й потреби соціуму [169, с. 98]. З одного боку, вони виражають закономірності, а з другого – становлять собою найзагальніші норми, що діють в усій сфері правового регулювання й поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або прямо сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законодавства.

Призначення принципів полягає в тому, що вони забезпечують однакове формулювання норм права, а також їх вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання й інших форм правового впливу, визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як провідні ідеї для законодавця. У найзагальнішому розумінні принципи – це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

На підставі теорії природного права до характерних ознак принципів можна віднести такі: 1) вони формуються з метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина, для нормального функціонування громадянського суспільства та держави; 2) устанавлюють керівні засади-настанови, що визначають найважливіші правила, за якими здійснюється та організується діяльність суб'єктів права; 3) вони характеризуються прогресивністю, засвідчують ідеальні для умов сучасності основоположні, але реально досяжні засади поведінки суб'єктів права. Серед сучасних принципів можна виділити загальні (загальноправові) та спеціальні (галузеві) [170, с. 94].

Що стосується принципів організації, то вони безпосередньо впливають із законів та закономірностей управління. У спеціальній правовій науковій літературі не вироблено єдиного підходу до формулювання принципів організації. Деякі дослідники тлумачать окремі закони як принципи, а принципи зводять до рангу законів. На думку більшості вчених, принцип – це сформульоване людьми оптимальне правило (норма), що має об'єктивний характер. Принципи організації є відбиттям об'єктивних закономірностей практики управління. Вони визначають вимоги до конкретної системи, структури та організації, відповідно до яких утворюються органи управління, встановлюються взаємовідносини між його рівнями, організаціями і державою, застосовуються певні методи управління. Не слід вважати, що принципи організації є догмою. Економіч-

не життя суспільства не стоїть на місці, воно змінюється постійно, а разом зі зміною реалій господарювання змінюються і принципи організації [171, с. 72-79].

У наукових джерелах під соціальними принципами розуміється система суспільно-економічних заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення населення при соціальних ризиках (хворобі, інвалідності, старості, втраті годувальника, безробітті, нещасних випадках на виробництві тощо) [172].

В Україні закладені правові та інституційні засади нової системи соціального захисту, яка характеризується такими рисами:

- Конституцією країни проголошено право громадян на соціальний захист і встановлені державні гарантії його здійснення;

- створено численне соціально-захисне законодавство (термін «законодавство» у цьому разі застосовується в найширшому значенні — як закони та підзаконні нормативно-правові й договірні акти), яким передбачається юридичний механізм надання населенню соціальних грошових виплат і соціальних послуг саме у певних випадках, які за міжнародно-правовою практикою отримали назву «соціальні ризики»;

- хоча в цій системі поки що немає єдиного правового акта, який закріпив би загальні засади саме соціального захисту, все ж наявний системний характер таких актів та їх функціональне згрупування, спрямоване на захист населення при негативних наслідках настання соціальних ризиків;

- в інституційному плані національна система соціального захисту включає: 1) всі організаційно-фінансово-правові форми, через які безпосередньо здійснюються соціальні виплати і надаються соціальні послуги окремим громадянам у разі настання соціальних ризиків: соціальне страхування, фінансування за рахунок податків, державна соціальна допомога, недержавне соціальне забезпечення; 2) непрямі (опосередковані) заходи соціального захисту, які набувають дедалі ширшого застосування [173, с. 95–99].

Система соціального захисту може бути ефективною за умови дотримання невід'ємних принципів організації соціального захисту. Правові ідеї та тенденції можуть вважатися основними принципами організації соціального захисту, лише коли вони відповідають певним вимогам. А саме, бути спрямованими на регулювання

суспільних відносин в сфері соціального захисту та відобразити принципи політики держави в царині регулювання поведінки учасників цих відносин. При цьому, кожній правовій ідеї належить знаходити у законодавстві свій прояв про соціальний захист в такий спосіб, щоб бути закріпленою в конкретній правовій нормі безпосередньо або побічно [174, с. 33].

Принципи організації соціального захисту в загальному вигляді не сформульовані ні в Конституції, ні в законодавстві України про соціальний захист. Але вони можуть бути виведені з аналізу загальних, найбільш суттєвих рис фактичного змісту сукупності норм права соціального захисту. Будучи об'єктивними закономірностями в соціальному захисті, вони червоною ниткою проходять через усю систему останнього, відображаючи закономірності економічного розвитку держави і головні цілі її економічної політики.

У результаті опрацювання наукової правої літератури й на підставі вищенаведеного можна сказати про те, що в науковій літературі існує точка зору стосовно того, що принципи організації соціального захисту розподіляються на загальні та внутрішньогалузеві. Спробуємо виділити окремі і найбільш значущі принципи та надати характеристику деяким із них.

Принцип всезагальності соціального захисту означає, що право на захист мають не лише громадяни України, а й іноземці, особи без громадянства, біженці, працівники-мігранти. Цей принцип також установлено в законах, що регламентують надання державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми») [175].

Принцип всебічності (універсальності) соціального захисту розуміється як надання такого захисту індивідам у всіх випадках настання соціальних ризиків. За законодавством України визнаються і підлягають захисту всі соціальні ризики з тих, що визнаються такими в міжнародних правових актах: хвороба, безробіття, досягнення пенсійного віку, інвалідність від загального захворювання, трудове каліцтво, професійна хвороба, материнство, необхідність догляду за малолітніми дітьми, втрата годувальника та ін. Ці соціальні ризики вважаються, так би мовити, традиційними для всіх країн світу [173, с. 115].

У чому ж полягає принцип рівності прав, можливостей та заборона дискримінації? Згідно з Основним Законом України громадяни мають рівні конституційні права і свободи, всі вони є рівними перед законом. Ці конституційні засади є важливим підґрунтям для визнання принципу рівності також у праві соціального захисту [82]. Слід розрізняти терміни «рівність» і «рівноправність». Принцип рівності, згідно з яким всі члени соціуму мають знаходитися в однакових умовах, був і залишається одним із найважливіших ідеалів справедливого суспільного устрою. А ось принцип рівноправності, що означає рівність прав людини і громадянина, є одним зі способів досягнення рівності. Для соціального захисту це має особливе значення, оскільки він спрямований на вирівнювання матеріального становища особи, яка зазнала соціального ризику.

Заборону дискримінації як принцип права, зокрема, права соціального захисту, проголошено на міжнародному і національному рівнях. Конституція України у ст. 24 встановлює, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками [82].

Принцип диференціації умов та рівня соціального захисту полягає у встановленні особливих умов і належного рівня соціального захисту для окремих категорій населення. При цьому застосовуються різні критерії залежно від віку, статі, чисельності дітей, виду суспільно корисної діяльності, тривалості трудового (страхового) стажу, розміру попереднього заробітку, проживання на особливих територіях, майнового становища тощо. Цей принцип дає змогу коригувати індивідуальну міру споживання матеріальних благ з урахуванням зазначених критеріїв.

Принцип наукової та економічної обґрунтованості соціальних нормативів означає, що соціальні виплати та їх розмір мають відповідати потребам людини і задовольняти їх. Для реалізації його в Україні введено систему соціальних стандартів. Як вже зазначалося, базовим соціальним стандартом є прожитковий мінімум. Закон України «Про прожитковий мінімум» від 15 липня 1999 р. № 966-ХІУ трактує прожитковий мінімум як вартісну величину достатнього для нормального функціонування організму людини

та збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [176].

Принцип незменшуваності змісту та обсягу соціальних виплат та послуг при прийнятті нових законів впливає з конституційної норми ст. 22, яка проголошує, що права людини і громадянина, закріплені Основним Законом України, не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод. Варто наголосити, що цей принцип досить часто порушується у законодавстві щодо соціального захисту. Як правило, при прийнятті чергового закону України про Державний бюджет на відповідний рік зупиняється дія значного числа законів у частині виплат з бюджету на соціальні потреби. При цьому не вносяться зміни до тих законів, які передбачають право на певні пільги або соціальні виплати [177].

Принцип державної гарантованості встановлених прав у сфері соціального захисту вимагає не лише його проголошення на рівні закону, а й створення реального юридичного механізму його реалізації. Необхідно конкретно зазначити в нормі закону в яких саме випадках і за яких умов держава бере на себе безпосереднє фінансування встановлених соціальних виплат. При цьому мають бути встановлені розмір покриття і конкретні зобов'язані суб'єкти в особі відповідних органів державної влади.

За твердженням Н. Б. Болотіної, принципи організації соціального захисту повинні охоплювати такі напрямки:

- забезпечення членам суспільства прожиткового мінімуму, надання матеріальної допомоги тим, кому через об'єктивні причини вона необхідна, захист від чинників, що знижують життєвий рівень;

- створення умов, що дають змогу громадянам безперешкодно заробляти собі на життя будь-якими способами, що не суперечать закону;

- гарантування умов, що забезпечують задоволення визначеного мінімуму (в обсязі суспільних можливостей і з урахуванням національно-історичної специфіки) потреб громадян в освіті, медичній допомозі тощо;

- забезпечення сприятливих умов праці для найманих працівників, захист їх від негативних впливів індустріального виробництва;

- забезпечення екологічної безпеки членів суспільства;

- захист громадян від злочинних зазіхань;

- захист цивільних і політичних прав і свобод, що відповідають принципам правової демократичної держави;

- створення умов, що виключають збройні соціальні і міжнаціональні конфлікти;

- захист від політичного переслідування й адміністративного свавілля;

- забезпечення вільного духовного життя, захист від ідеологічного тиску;

- створення сприятливого психологічного клімату в суспільстві в цілому, в окремих осередках і структурних утвореннях, захист від психологічного пресингу;

- забезпечення максимально можливої стабільності громадського життя [173, с. 133].

Фінансування соціального захисту за рахунок бюджетних коштів прямо залежить від ефективності економіки, тому під час економічного спаду можливі перевантаження державних фінансів та відповідні негативні наслідки.[177, с. 33].

Принципи організації соціального захисту становлять собою основні вихідні, об'єктивно зумовлені засади, на яких ґрунтується діяльність суб'єктів владних повноважень стосовно формування сутності і змісту ефективного та соціально справедливого розподілу коштів різних соціальних фондів з метою забезпечення осіб, які не спроможні гідно існувати за допомогою своєю праці [178, с. 57].

З урахуванням вищезазначеного, слід цілком погодитися з думкою Н. А. Балтачеєвої стосовно того, що сучасна система принципів організації соціального захисту населення має відповідати ще й таким принципам:

- правової забезпеченості та стабільності, що досягається за рахунок розроблення та ухвалення пакету нових законодавчих та інших нормативно-правових актів, а також внесенням необхідних змін і доповнень у чинну нормативно-правову базу надання соціальної допомоги;

- фінансової забезпеченості, достатності та стійкості для задоволення основних базових потреб населення в соціальному забезпеченні, відшкодування втраченого заробітку (доходу), що досягається за рахунок обов'язкової участі всіх членів суспільства у фінансуванні соціального забезпечення (принцип солідарності), розширення переліку суб'єктів здійснення соціальної допомоги, зміни умов, принципів і джерел їх фінансування, забезпечення найбільш повного, доцільного і прозорого використання бюджетних коштів;

- керованості, що досягається чітким розмежуванням функцій, повноважень, відповідальності й ресурсного забезпечення різних суб'єктів, створенням відповідної бази матеріальної, інформаційної й кадрової;

- наукової обґрунтованості, що досягається застосуванням експериментально відпрацьованих нормативів і стандартів, соціальних технологій, вироблених з урахуванням позитивного вітчизняного і міжнародного досвіду [179, с. 304–305].

Прийняття значної кількості нормативно-правових актів у сфері соціального захисту зумовлено певними чинниками, як–то: а) необхідність вироблення власної державної політики у царині соціальних відносин, яка була б зорієнтована на сучасний стан розвитку економіки держави; б) відсутність цілісної науково обґрунтованої концепції соціальної політики держави, що стало причиною зростання кількості нормативно-правових актів, предметом правового регулювання яких іноді були одні й ті самі питання; в) низька якість підготовки соціальних законопроектів, через що виникла потреба вносити численні зміни до відповідних законів; г) політична нестабільність в державі, яка зазвичай призводить не тільки до позачергових виборів, а й до прийняття популістських, так званих, передвиборчих законів соціального спрямування, внаслідок чого створюється прецедент економічно необґрунтованого розширення юридичних гарантій соціального забезпечення. Отже, прийняття значної кількості соціальних законів не завжди є передумовою повноцінного захисту соціальних прав та гарантій громадян в державі, а натомість може лише ускладнювати процедуру їх реалізації. Без вирішення зазначених соціально–правових проблем неможливий подальший розвиток країни як соціально справедливої

вої держави. Щоб докорінно змінити ситуацію, потрібно розробити та ухвалити Соціальний кодекс України – базовий законодавчий акт, який закріпив би підвалини правового регулювання відносин, спрямованих на реалізацію соціальних прав громадян, а також надав імпульсу реформуванню всієї соціальної сфери.

Соціальний кодекс України покликаний створити єдину державну систему соціального захисту, а також вирішити проблемні завдання в цій сфері, що охоплюють:

- закріплення соціальних прав громадян;
- кодифікацію чинного законодавства;
- усунення колізій між різними законодавчими актами;
- забезпечення взаємозв'язку з актами інших галузей законодавства;
- регламентація максимально можливої кількості нормативно-правових положень у законах, норми яких є нормами прямої дії;
- усунення декларативності в регулюванні відносин у сфері соціального захисту;
- впорядкування існуючих видів соціального захисту без встановлення нових (з метою уникнення збільшення витрат на його фінансування з бюджетів всіх рівнів) та збереження всіх нині чинних соціальних пільг;
- трансформацію окремих соціальних пільг у грошові виплати (пенсії, допомоги, компенсації, субсидії, позики) та соціальне обслуговування (соціальні послуги та соціальну допомогу);
- закріплення фінансування соціального захисту за тим рівнем бюджетної системи, на якому було прийнято рішення про його встановлення;
- визначення фінансування професійних пільг і гарантій працівникам за рахунок коштів роботодавців, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, що виділяються на їх утримання з відповідних бюджетів;
- досягнення максимальної прозорості в реалізації права громадян на соціальний захист;
- удосконалення соціального законодавства на підставі узагальнення практики його застосування.

В основу Соціального кодексу України мають бути покладені принципи загальності, доступності, пріоритетності, добровіль-

ності та рівності соціальних прав громадян, а також гарантованості, різновидності, диференційованості видів і розмірів соціального захисту. Кодифікування такого масштабного соціального законодавства дозволить уніфікувати всі терміни правового регулювання соціальної сфери і на його основі встановити єдиний понятійний апарат.

У цьому Кодексті мають бути вирішені питання щодо системи соціального захисту, ієрархії та дії соціальних законів у часі, просторі та за колом осіб, що покладе край маніпулюванням, спрямованим на обмеження соціальних зобов'язань з боку держави. Слід оптимізувати соціальні зобов'язання останньої та її фінансові можливості на нормативному рівні, унеможливити фактичне зниження життєвого рівня громадян.

Сьогодні найвагомішого значення набувають документи, що містять вимоги та процедури стосовно забезпечення соціальної відповідальності організацій, насамперед у сферах, визначених Всесвітньою декларацією прав людини, Конвенцією ООН з прав дітей та іншими міжнародно-правовими документами. Соціальна відповідальність, будучи широкоохоплюючим поняттям, стосується проблем екології, соціальної справедливості, рівноправ'я, а важливою умовою її дотримання є застосування норм міжнародного стандарту «Соціальна відповідальність» SA 8000. Стандарт SA 8000 був розроблений Консультативною нарадою Ради агентства по економічних пріоритетах акредитації (далі – СЕРАА) та опублікований у 1997 р., а переглянутий – у 2001 р. Членами цієї організації є компанії, професійні союзи, неурядові організації, органи по сертифікації, академічні організації. Цей стандарт визначає вимоги стосовно соціального захисту, що дозволяють компанії розробляти, підтримувати та впроваджувати в життя політику й методи управління питаннями цього захисту, які компанія може контролювати, демонструвати заінтересованим сторонам. Так, стандарт ISO 26000 є добровільною настановою з соціальної відповідальності і не є документом, що передбачає сертифікацію, як, наприклад, ISO 9001 чи ISO 14001. Згідно з ISO 26000 компанія включає такі компоненти, як захист прав людини, навколишнього природного середовища, безпеку праці, права споживачів та розвиток місцевих общин, а також організаційне управління та етику

бізнесу. Як бачимо, враховані всі принципи, зазначені у Глобальному Договорі ООН. Глобальний Договір є добровільною ініціативою, що діє за структурою мережі, він охоплює усі відповідні громадські сили: уряд, компанії, працівників, громадські організації та Організацію Об'єднаних Націй. На сьогоднішній день існує більше ніж 3 800 компаній, що стали учасниками Глобального Договору, та 47 національних мереж Глобального Договору. Він відстоює соціальні принципи з особливою увагою, спрямованою на досягнення цілей ООН у 4 основних сферах, зокрема, прав людини; трудових відносин; навколишнього середовища та боротьби з корупцією. Саме тому вважаємо, що обов'язковість дотримання міжнародних вимог щодо соціальної відповідальності має бути відображена в Соціальному кодексі України.

У країнах – членах Європейського Союзу домінують чотири основні моделі – континентальна, англосаксонська, скандинавська і південноєвропейська, кожна з яких закріплює певні принципи організації соціального захисту. Ця типологія зафіксована в документах Європейської комісії.

Континентальна модель встановлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності. В основі цієї моделі лежить механізм соціального страхування. У класичному вигляді вона ґрунтується на принципах соціального страхування і професійної солідарності, що передбачають існування страхових фондів, якими на паритетних засадах керують власники підприємств та наймані працівники. Для малозабезпечених членів суспільства, які не мають можливості отримувати страхові соціальні виплати (приміром, через відсутність страхового стажу), соціальний захист реалізується через принцип соціальної допомоги. Ідеться про допоміжні механізми, які є відступами від початкових засад бісмарківської моделі. Таким чином, розвиток системи соціальної допомоги викликає модифікацію цієї моделі й збільшення частки бюджетного фінансування системи соціального захисту. Попри існування принципу обов'язковості соціального страхування, він дотримується не завжди. Це пов'язано з наявністю граничних рівнів зарплатні, вище яких або відбувається лімітування відрахувань, або ж втрата обов'язкової належності до системи соціального страхування.

Англосаксонська модель представлена в Європі Великою Британією та Ірландією, ґрунтується на таких принципах: (а) всезагальності (універсальності) системи соціального захисту; (б) поширення її на всіх громадян, які потребують соціальної допомоги; (в) одноманітності й уніфікації соціальних послуг і виплат, що виражається в стандартизованості способів розрахунку розміру та умов надання пенсій і медичного обслуговування; (г) розподільної справедливості, який є основним у цій моделі, оскільки йдеться не про професійну (як у бісмарківській моделі), а про національну солідарність.

Скандинавська модель соціального захисту характерна для Данії, Швеції та Фінляндії. Соціальний захист розуміється нею як законне право громадянина. Відмінною рисою цієї моделі є широке охоплення різних соціальних ризиків і життєвих ситуацій, які вимагають підтримки суспільства. Отримання соціальних послуг і виплат, як правило, гарантується всім жителям країни й не зумовлюється зайнятістю й виплатою страхових внесків.

Південноєвропейська модель представлена Італією, Іспанією, Грецією й Португалією, де системи соціального захисту були створені або вдосконалені лише протягом останніх десятиліть. Як правило, рівень соціальної захищеності в ній відносно низький, а завдання соціального захисту часто розглядається як справа родичів і сім'ї [180, с. 119].

Визначення принципів організації соціального захисту має важливе, як теоретичне, так і практичне значення. Для організації такого захисту теоретичне значення принципів полягає в тому, що вони дають можливість порівняти право різних країн, а також право однієї країни на різних історичних етапах.

Спираючись на викладені міркування, можемо сказати, що принципи організації соціального захисту є визначальними в системах соціального захисту з уніфікованим базовим набором соціальних послуг, що надаються всім громадянам держави. Такі системи функціонують у скандинавських країнах (в Данії, Швеції, Фінляндії), а також у Великій Британії. Характерною рисою систем соціального захисту в цих країнах є переважно бюджетне фінансування соціальних програм (особливо в Данії, Великій Британії та Швеції), а також державна організація соціальних уста-

нов (наприклад, Національна служба охорони здоров'я Великої Британії). Принцип страхування відіграє в таких економіках меншу роль, оскільки для них властиві високі обсяги перерозподілу національного доходу й фінансування соціальних послуг через державний бюджет для зменшення соціальної нерівності. Таким чином, принцип організації соціального захисту є принципом солідарної підтримки всіх членів суспільства певних груп осіб. А ось у Німеччині принцип організації соціального захисту розглядається, передовсім, як принцип відшкодування завданої шкоди з боку держави.

3.2. Конституційно-правові засади соціального захисту в Україні

У теорії прав людини та теорії держави й права в цілому, одвічною проблемою, що постає у всіх дисциплінах юриспруденції, є співвідношення системи людина–держава–право. На підставі природного права, індивід може бути суддею у своїй власній справі як у частині, що стосується права так і в частині власного життєвого шляху. Але ж яка користь йому від власного суддівства, якщо він не має достатньо змоги відновити своє порушене право? Саме тому особа депонує це право у спільне надбання суспільства і одночасно стає під захист його сили, віддаючи йому перевагу та доповнюючи нею свою власну силу [181, с. 476].

У правовій літературі під суб'єктивним правом розуміється встановлена юридичною нормою міра можливої допустимої поведінки суб'єкта правовідносин. Сутність суб'єктивного права полягає у гарантуванні можливості суб'єкта на свій власний розсуд задовольняти ті інтереси, передбачені об'єктивним правом. Право на соціальний захист є суб'єктивним правом кожної людини, належить до основоположних її прав і разом з іншими, не менш важливими правами, становить фундамент правового статусу людини. Щодо вказаного права додамо, що:

- воно закріплено за кожною людиною і за кожним громадянином;
- носить загальний характер, тобто є однаковим для кожної людини та кожного громадянина;

- механізм його здійснення пов'язаний з тим, що, на відміну від інших (неосновних) прав і свобод, які реалізуються в конкретних правовідносинах, вказане право є передумовою будь-яких правовідносин у сфері соціального забезпечення, постійним і невід'ємним кожного учасника останніх [182, с. 92–93].

Зміст права на соціальний захист трактується як проголошена міжнародним співтовариством та гарантована державою можливість людини забезпечувати, у випадку настання соціального ризику, фізіологічні, соціальні і духовні потреби, необхідні для гідного життя у повному обсязі. Перелік соціальних ризиків містить як національне законодавство, так і міжнародно-правові акти. Конституція України у ст. 46 до соціальних ризиків відносить втрату (повну, часткову або тимчасову) працездатності, безробіття, втрату годувальника, старість. Цей перелік, звичайно, не є вичерпним і знаходить свою конкретизацію й доповнення у положеннях національного галузевого законодавства. Його розширення ґрунтується на нормах окремих міжнародно-правових документів соціального спрямування. Зокрема, Європейська соціальна хартія (переглянута) і Європейський кодекс соціального забезпечення [183] закріплюють такі соціальні ризики, як хвороба, непрацездатність, материнство (вагітність і пологи), сімейні витрати на утримання дітей, безробіття, старість, смерть, вдівство, нещасний випадок на роботі, професійне захворювання, бідність, потреба у сторонньому догляді через самотність, сирітство, необхідність догляду й утримання непрацездатних членів сім'ї та ін.

Соціальні проблеми, викликані перебудовою в державі, зміною принципів та організації системи соціального захисту в Україні, створили підґрунтя для появи нових соціальних ризиків (малозабезпеченість, бідність, безробіття тощо), у випадку настання яких людина потребує соціального захисту. Багатоманітність видів соціальних ризиків, які неоднаковою мірою вражають різні групи населення, зумовлює й існування різних організаційно-правових форм захисту від них. Право кожного на соціальний захист реалізується у рамках організаційно-правових форм.

Метою сучасної соціальної держави є не тільки організація соціального захисту громадян, а й захист їх від різних соціальних ризиків. У теорії права соціального забезпечення склалося поняття

соціального захисту, що містить у собі цільове призначення цього явища – захист осіб від негативних наслідків соціальних ризиків. У зв'язку з цим однією з нагальних проблем, що вимагає особливої уваги, є розроблення поняття «соціальний ризик». У семантичному розумінні «соціальний ризик» означає можливу небезпеку, від якої захищає держава своїх громадян. Що таке «ризик», яке значення він відіграє в нашому житті та хто потрапляє в його зону? Спробуємо розібратися в цьому, оскільки нині ризик не досліджується комплексно як самостійний напрямок в юридичній діяльності, хоча значний сегмент пов'язаний з діяльністю суб'єктів права, а на суб'єктів у ситуації ризику справляють величезний вплив саме юридичні чинники. Ризик впливає із постійної необхідності прийняття особою рішень, які певним чином впливають на розвиток суспільних відносин.

Стратегія прийняття рішень завжди пов'язана з ймовірністю виникнення певних наслідків як позитивних, так і негативних. Саме вірогідність їх настання має бути пріоритетним напрямом. У зв'язку з існуванням указаної вірогідності, виникає об'єктивна необхідність у прийнятті конкретних рішень, спрямованих на усунення, запобігання негативних наслідків ризику або на обмеження їх дії.

Слово «ризик» з'явилося ще у давні часи та мало у свій час такі різні значення, як небезпека, нещастя, знищення. Думки ж науковців з приводу визначення та походження цього терміна досить різноманітні. Так, Гейне Браун указує на арабське походження терміну «ризик» і на його запозичення італійцями. Німецький вчений Вольф-Рудігер Гейльман його вживання у багатьох європейських мовах інтерпретує як відчуття небезпеки, а на його думку, це момент зіткнення з небезпекою. Вітчизняний вчений Ю. Клапків, досліджуючи етимологію розглядуваного терміна в різних наукових джерелах, порівнює відповідні ієрогліфічні знаки китайської та японської мов і підкреслює кореневу подібність термінів «ризик», «нещастя», «страхування» [184, с. 175–176].

У тлумачному словнику російської мови В. Даль зміст дієслова «ризикувати» розглядав як активну свідому дію особи з надією на вдачу в умовах невизначеності результату та зосереджував увагу на таких якостях людини, як сміливість, рішучість та завзятість [185, с. 348]. В українській мові слово «ризик» теж пов'язують з

усвідомленою можливістю небезпеки. «Ризик – це невизначена ситуація, в якій одне або декілька наслідків (out-comes) небажані» [186, с. 277]. Такі наслідки можуть виявлятися у вигляді скрутного матеріального становища, стану здоров'я тощо.

Таким чином, врахувавши позиції науковців, можемо стверджувати, що «ризик», будучи історичною категорією, виник на початку епохи цивілізації, а його походження пов'язується з відчуттям страху, небезпеки та нещастя. Протягом тривалого періоду термін «ризик» не лише пов'язувався з багатозначними негативними проявами життєвих ситуацій, а часто використовувався як їх синонім.

Дослідження ризиків як складника юридичної науки розпочалося ще в радянський період і триває до сьогодні. Основними складниками сучасного ризику в юридичній справі є: (а) вірогідність отримання бажаного результату, (б) імовірність настання небажаних (негативних) наслідків у результаті вибору альтернативного рішення і запровадження його в життя і (в) вірогідність відхилення від обраної мети у процесі реалізації альтернативи [186, с. 279].

З точки зору юриспруденції, ризик має відповідні ознаки, без яких не може мати загального та обов'язкового характеру, а саме: 1) він відповідає чинному законодавству, 2) передбачає всі реально можливі наслідки, 3) є єдиною можливим варіантом виходу із ситуації, що склалася, 4) ймовірність позитивного результату вирішення ситуації значно перевищує негативні наслідки. Таким чином, при визначенні досліджуваного терміна, треба, перш за все, проаналізувати його з різноманітних точок зору та зібрати об'єктивно необхідну інформаційну базу з того чи іншого питання, що складає предмет ризику.

Із давніх часів причинами соціальної незабезпеченості значною мірою були випадкові обставини, прямо не пов'язані з економічним устроєм соціуму. «При кріпосному устрої...непевненості в завтрашньому дні у селян не було. Їм загрожували інші біди: особиста залежність, пригнічене становище та ін.» [187, с. 109].

Докорінно ситуація змінилася у зв'язку з виникненням та розвитком капіталізму, коли особливу роль почала відігравати здатність особистості до праці. При капіталізмі прямий зв'язок виробника зі споживачем зник, а в структурі суспільства з'явився

особливий клас – пролетаріат, основним джерелом засобів існування для якого став продаж своєї робочої сили. Проте, здатністю до праці людина володіє лише протягом відповідного періоду. Крім того, власник робочої сили постійно потребує їжі, засобів гігієни, інших предметів споживання для підтримання власного життя. При цьому, в зв'язку із незадовільною якістю помешкань, поганим харчуванням, відсутністю медичної допомоги серед робочих виникала велика кількість різних захворювань (епідемічних, легеневих, шкідливих та ін.). Указані наслідки розвитку капіталізму фахівці називають непрофесійним ризиком, у зоні дії якого опиняються всі представники робочого класу, включаючи членів їх сімей.

Під впливом економічних, політичних, соціальних, природних та інших чинників особа переживає кількісні та якісні зміни. У результаті негативного впливу чинників, які найчастіше є об'єктивними, вона може взагалі втратити здатність працювати, а отже, і можливість забезпечувати себе та свою сім'ю життєво необхідними засобами для існування.

Свого часу А. Чекін зробив висновок, що ризик незабезпеченості органічно пов'язаний з капіталістичним способом виробництва [188, с. 13]. Соціальна незабезпеченість при капіталізмі обґрунтовувалась різними безпосередніми причинами, які можна об'єднати в 3 групи. Це причини характеру: а) економічного – відсутність попиту на працю, важкі та шкідливі умови праці, що тягнуть за собою трудові травми та професійні захворювання; б) фізіологічного – тимчасова або стійка втрата працездатності від загального захворювання, через вагітність та пологи, старість; в) демографічного – утримання та виховання дітей.

При соціалізмі деякі з перелічених причин незабезпеченості були усунені. Так, у СРСР примусовими заходами було ліквідовано безробіття та підтримувалась повна зайнятість населення, а тому не визнавалася навіть сама необхідність захисту від такого соціального ризику, як безробіття, оскільки соціалізм ліквідував причину вищевказаного ризику [189, с. 30].

Проте, причини соціальної незабезпеченості фізіологічного та демографічного характеру в умовах соціалізму збереглися. Причому вони стосувались уже всього населення, оскільки класи експлуататорів були ліквідовані репресивними та економічними мето-

дами. Отже, суспільству загрозували не лише професійні ризики. Низькі заробітки не дозволяли робітникам та членам їх сімей задовольняти навіть мінімальні фізіологічні потреби, необхідні для підтримання життя та відновлення важливих для праці сил. Вірогідність настання матеріальної незабезпеченості з причин, прямо не пов'язаних із впливом шкідливих виробничих чинників на організм людини, отримало назву соціального ризику.

Аналізом соціального ризику в 20-х роках ХХ ст. займалися М. Вігдорчик, Л. Забелін, М. Семашко та інші науковці [187, с. 137]. Вказані фахівці поняття «соціальний ризик» пов'язували з капіталістичним способом виробництва, наголошуючи на економічній природі соціальних ризиків. В. Роїк визначав соціальний ризик як імовірність настання матеріальної незабезпеченості працівників внаслідок втрати заробітку через втрату працездатності, причиною якої були професійні загальні захворювання, нещасні випадки, в тому числі й на виробництві або відсутність попиту на працю (безробіття) [190, с. 27]. Вказане тлумачення в цілому відображає сутність соціального ризику. Однак, його суб'єктами згадуються лише робітники, оскільки вчений досліджував питання саме їх соціального захисту у процесі праці.

Однак цілком очевидно, що коло осіб, які потрапляють в зону дії соціальних ризиків у реальному житті є достатньо широким та не обмежується виключно робітниками. Наприклад, такий вид соціального ризику, як втрата годувальника, загрожує не самому працівнику, а членам його сім'ї. Соціальний ризик З. Теттенборн розуміла більш широко і відносила до нього не лише ризик втрати заробітку, а й випадки матеріальних зобов'язань, наприклад, народження дитини, необхідність догляду за нею, смерть члена сім'ї та ін. [191, с. 36].

Вищенаведені тлумачення влучно вказують на такі ознаки соціального ризику як його «ймовірність», «втрата засобів до існування чи потреба в матеріальному забезпеченні». Проте й вони не є досить точними, оскільки не відображають: (а) ознак об'єкта соціального ризику, (б) особливостей соціального ризику, а саме те, що він не є поодиноким випадком чи подією.

Аналіз різних видів соціальних ризиків, з урахуванням властивостей природи і зовнішнього впливу на стан працездатності лю-

дини, дозволяє поділити соціальні ризики на 3 основні групи характеру: (а) економічного — безробіття, (б) фізіологічного — повна або часткова втрата працездатності, вагітність, пологи, старість, (в) демографічного — багатодітність.

Такі вчені, як Н. Б. Болотіна та С. М. Синчук запропонували таку класифікацію соціальних ризиків:

- за організаційно-правовою формою соціального забезпечення: (а) страхові — забезпечуються в рамках загальнообов'язкового державного соціального страхування і (б) нестрахові — забезпечуються за рахунок державного соціального забезпечення;

- за правовою природою: (а) особисті — тимчасова непрацездатність, вагітність та пологи, необхідність догляду за малолітньою дитиною чи дитиною-інвалідом, хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, смерть, безробіття, (б) професійні — втрата професійної працездатності і (в) публічні — техногенні катастрофи, стихійні лиха, військові та соціальні конфлікти;

- за ступенем типовості та причинами виникнення: (а) загальнолюдські або загальносоціальні — народження, смерть, хвороба, материнство, сімейні витрати, безробіття, старість, (б) професійні, (в) державно-політичні, (г) техногенні і (г) екологічні;

- за змістом: (а) непрацездатність, (б) безробіття, (в) втрата годувальника і (г) малозабезпеченість.

Можливі й інші класифікації соціальних ризиків, але, підкреслимо, що будь-яка з них є умовною.

Варто зауважити, що соціальні ризики мають загальну ознаку, яка полягає в тому, що вони призводять до однакових майнових наслідків — втрати засобів для існування та зниження рівня життя, тобто до матеріальної незабезпеченості. Саме ця загальність майнових наслідків дає можливість виокремити родові поняття соціального ризику. Особливий акцент на майнових наслідках соціального ризику роблять і зарубіжні спеціалісти в сфері права соціального забезпечення. Приміром, Д. Пітере трактує соціальне забезпечення як систему солідарності з людьми, які втратили заробіток чи несуть великі витрати в результаті виникнення соціального ризику [192, с. 21].

Як суспільне явище, соціальний ризик характеризується відповідними закономірностями виникнення та розвитку, і його мож-

на обчислити математично із застосуванням закону великих чисел. Найточніше «вирахування» соціального ризику дозволяє створити систему соціального захисту, а від нього – державну систему соціального забезпечення [193, с. 26].

Підставою соціального забезпечення, як відомо, виступає соціальний ризик. Однак, із цим твердженням повністю не можна погодитись, оскільки підставою такого забезпечення є не соціальний ризик, а соціальний випадок [194, с. 265]. С. Синчук соціальним ризиком вважає закріплену у законодавстві та визнану суспільством соціально значиму обставину об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни можуть назавжди або тимчасово втратити засоби для існування чи потребувати додаткового матеріального забезпечення та не можуть самостійно подолати ці труднощі [195, с. 57–58]. М. Вігдорчик зазначав, що соціальний ризик характеризується небезпекою [196, с. 98].

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що виник соціальний ризик, коли в житті людини настає подія, внаслідок якої вона має право на соціальне забезпечення, наприклад: (а) соціальний ризик смерті виникає з моменту народження людини та припиняється у зв'язку із настанням такого соціального випадку, як смерть, факт якої дає право особі отримати допомогу на поховання; (б) оформлення пенсії в разі втрати годувальника та ін. Соціальний ризик припиняється з настанням соціального випадку або ж у зв'язку зі смертю особи. Законодавством встановлено чіткий перелік соціальних випадків, по суті подій. Отже, «соціальний ризик» та «соціальний випадок» є тотожними поняттями. Різниця полягає у тому, що перший розглядається як подія настання якої ймовірно у майбутньому, а другий як та ж подія, але яка вже фактично сталась, і в особи у зв'язку із цим виникло право на соціальне забезпечення.

Одночасно необхідно зауважити, що страховим соціальний ризик стає лише у випадку, якщо він чітко вказаний у нормативно-правовому акті чи договорі, який передбачає сплату страхових внесків на покриття такого ризику, і лише для тих осіб, які беруть участь у системі соціального страхування.

Об'єктом соціального страхування є страховий соціальний ризик, пов'язаний із втратою заробітку чи іншого доходу, що зумов-

лені різними причинами. Оскільки кожен вид страхового соціального ризику має свою природу і по-різному виявляється для різних категорій працюючих, то і форма захисту, а значить, і організація соціального страхування розрізняються за видами, маючи свою особливість і власну специфіку.

У реальній дійсності, соціальний ризик має різноманітні видові прояви - старість, інвалідність, втрата годувальника, безробіття, тимчасова непрацездатність тощо. Одним з ефективних засобів захисту від різних видів ризиків служило страхування. Саме тому наприкінці ХІХ ст. воно було розширено і на соціальні ризики.

Таким чином, поняття «соціальний ризик» і «соціальне страхування» тісно взаємопов'язані. Так, М. Вігдорчик вважав, що страхуванням називається така організація взаємодопомоги, при якій ризик повного нещастя враховується завчасно, а пов'язана з ним матеріальна важкість завчасно розподіляється між усіма членами організації. Першою суттєвою ознакою соціального страхування він вважав ризик втрати заробітку, другою — те, що цей ризик охоплює працюючі маси – робітників, службовців, домашню прислугу, дрібних землевласників [197, с. 13–14]. На думку М. Федорової, ризик, який виступає об'єктом соціального страхування, належить до соціально-економічних [198, с. 429].

Як бачимо, так чи інакше категорія «ризик» має структурний характер і включає в себе не лише ситуацію, суб'єкт, а й об'єкт, оцінку, його чинники, ситуацію вибору, межі й зону ризику [199, с. 36–37].

Поняття «соціальний ризик» включає такі основні ознаки: (а) має здатність виявлятися у ситуаціях, що мають соціальний характер, тобто він не є наслідком причин, які є біологічними за природою чи природними процесами; (б) підставою його існування є соціальні, небажані, соціально неприйнятні чинники, що загрожують нормальній життєдіяльності людей [200, с. 331]. Таким чином, соціальний ризик – це передбачувана, об'єктивна, ймовірно несприятлива обставина (подія) для становлення, функціонування розвитку соціальних груп та їх взаємодії, з настанням якої особа втрачає повністю або частково засоби для існування. Сьогодні, у зв'язку із багатогранністю видів людської діяльності, можна вести мову про доволі значну кількість соціальних ризиків у нашому

житті, оскільки вони наявні у більшості суспільних відносин. Пропонуємо розмежовувати їх за критерієм класифікації на страхові та нестрахові соціальні ризики.

Перелік соціальних ризиків не є сталим, він динамічно змінюється та розширюється з урахуванням стану розвитку держави та суспільства. Саме тому дослідження категорії «соціальний ризик» є таким важливим та конче необхідним на сучасному етапі розвитку соціальної держави. Метою теоретичного вивчення соціальних ризиків є розширення меж пізнання цього поняття в житті соціуму, а практичний аналіз включає в себе вироблення рекомендацій, механізмів, методик, шляхів зниження впливу таких ризиків на суспільство і зменшення ймовірності виникнення кризових ситуацій, підґрунтям яких виступають ті ж соціальні ризики. Розвиток теорії соціальних ризиків, установа їх переліку та розроблення концепції їх подолання – обов'язкова умова побудови міцної соціальної держави.

Чинна Конституція України визначає систему прав і свобод людини і громадянина в усіх основних сферах людської діяльності – політичній, економічній, соціальній, культурній. Крім багатьох інших, у ній закріплені основні соціальні права людини і громадянина, її положення окреслюють особливе місце людини, її прав і свобод у системі конституційних відносин, висувають захист прав як принцип, що діє у суспільстві та державі. У перебігу реформ остання вимушена, з одного боку, йти шляхом забезпечення її відповідності умовам ринку, з другого – активно захищати своїх громадян від можливих соціальних ризиків. Це подвійне, взаємозумовлене завдання держава повинна вирішувати, головним чином, через модернізацію системи соціального захисту.

Здійснення суб'єктивного права особи на соціальний захист вимагає належного юридичного механізму його реалізації. Фундамент юридичного механізму забезпечення конституційно встановленого права на соціальний захист фізичних осіб становить соціальне законодавство, яке визначає організаційно-правові умови та механізм здійснення індивідами цього права. Згідно з Основним Законом право людини на соціальний захист гарантується правом на: життя (ст. 27), повагу до гідності людини (ст. 28), працю (ст. 43), житло (ст. 47), достатній життєвий рівень для себе і своєї

сім'ї (ст. 48), охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), судовий захист (ст. 55), правову допомогу (ст. 59). Цей перелік не є вичерпним, але дотримання вищеперелічених прав сприяє, принаймні, належній реалізації людиною права на соціальні виплати та на отримання соціальних послуг.

Зміст, обсяг конкретних видів соціального захисту, закріплених у нормативно-правових актах, окреслюються природними та соціальними чинниками й обмежуються рамками економічного розвитку держави стосовно конкретних можливостей для людей як носіїв прав та відповідних дій зобов'язаних осіб, а саме: 1) дотримання умов призначення соціальних виплат чи надання соціальних послуг; 2) порядок звернення особи у встановлені строки до уповноваженого органу щодо надання відповідного виду соціального захисту; 3) прийняття рішення про відповідний розмір (у грошовому вираженні) чи про обсяг надання певного виду соціального захисту (переліку соціальних послуг, що надаються тощо) [201, с. 5–6]. Держава бере на себе обов'язки із соціального захисту на певний період (бюджетний рік), а без виділення необхідних коштів соціальні права людини не забезпечуються. Фінансовою запорукою соціального захисту людей у кожній державі виступає її економіка: саме від рівня її розвитку залежить обсяг виділених коштів на виконання соціальних програм.

Державні соціальні стандарти в Україні існують для встановлення й обґрунтування розмірів видатків на соціальний захист з Державного бюджету, місцевих бюджетів та бюджетів соціальних фондів. Їх встановлення і затвердження відбувається у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку за участю та погодженням з іншими сторонами соціального партнерства. Одним з перших кроків на шляху формування соціальної політики незалежної держави стало схвалення Закону України «Про мінімальний споживчий бюджет» у липні 1991 р. Цей бюджет, по суті, становив собою прожитковий мінімумом і закладав підвалини для наступних розрахунків соціальних виплат, які гарантували б соціально прийнятний рівень життя українців. Передбачалося, що використання мінімального споживчого бюджету як соціального нормативу забезпечить проведення соціальної політики, спрямованої на допомогу, насамперед, найменш захищеним верствам населення. Крім

того, у 1991 році набув чинності Закон «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», в якому з урахуванням світової практики були визначені поняття й критерії інвалідності, компетенція державних органів щодо соціального захисту цієї категорії громадян, установлені права й відповідні пільги, що надаються особам з інвалідністю, задіяно систему реабілітації та забезпечення життєдіяльності.

Принагідно зауважити, що 15 липня 1999 р. прийнято Закон України «Про прожитковий мінімум», у ст. 2 якого говорилося, що прожитковий мінімум застосовується для загального оцінювання рівня життя, що послужило підґрунтям:

- для реалізації соціальної політики в Україні та розроблення окремих державних соціальних програм;
- установлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат виходячи з вимог Конституції та законів України;
- надання права на призначення соціальної допомоги; визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування та ін.;
- установлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;
- формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Цим Законом закладено правовий фундамент для визначення прожиткового мінімуму, затвердження й урахування його при реалізації державою конституційних гарантій громадян на соціальний захист.

Опрацьовуючи соціальні стандарти, варто враховувати 2 аспекти: а) стандартизацію соціальних прав і б) розроблення соціальних стандартів рівня життя. Головним при цьому є забезпечення стабільності в країні і мінімізація соціального ризику, що в цілому дасть змогу знизити соціальну напругу серед населення. Так, на підставі державних соціальних стандартів визначаються розміри ключових соціальних гарантій: мінімальні розміри заробітної плати, пенсії за віком та інших видів соціальних допомог. Основопо-

ложні соціальні стандарти обов'язково враховуються при розробленні програм економічного і соціального розвитку держави.

Визначення державних соціальних стандартів, зокрема, прожиткового мінімуму, соціальних гарантій, соціальних норм і нормативів в українському законодавстві закріплено в Законі України від 5 жовтня 2000 р. «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», згідно зі ст.17 якого передбачають мінімальні розміри виплат на рівні прожиткового мінімуму і служать державною гарантією права на соціальний захист. Національний стандарт «прожитковий мінімум» громадян має бути узгоджений з міжнародними стандартами в цій сфері. Зазначене положення є конституційною гарантією соціально-економічного складу, оскільки її сутність безпосередньо пов'язана з економічною категорією «потреби людини».

Вельми актуальною проблемою нині є вдосконалення законодавчих положень щодо запровадження і застосування в державі єдиного соціального стандарту – прожиткового мінімуму. На жаль, в Україні прожитковий мінімум як базовий стандарт, викликає найбільше нарікань і вважається соціально несправедливим. Склад так званого споживчого кошика в державі, будучи основою розрахунку прожиткового мінімуму, був вперше затверджений у 1992 р. Слід зауважити, що цей споживчий кошик знову переглянуто лише в 2016 році, тобто постановою КМУ від 11 жовтня 2016 р. № 780 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» було скасовано п. 1 постанови Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення». Отже, споживчий кошик – набір продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг для соціально незахищених груп населення, на підстав яких визначається величина прожиткового мінімуму, було змінено.

Зазначений набір установлено з урахуванням змін у соціально-демографічних характеристиках домогосподарств України, фактичної структури споживання, названих за висновками заінтересованих центральних органів виконавчої влади та соціальних

партнерів. Урядовим рішенням збільшено обсяги споживання деяких продуктів харчування (крупи, м'яса, фруктів), збільшено кількість окремих товарних позицій у наборах непродовольчих товарів (одяг, взуття), скорочено терміни їх використання. Переглянуто також набори предметів першої необхідності, санітарії та ліків, житлово-комунальних послуг та послуг зв'язку. Саме на підставі цих показників визначається розмір прожиткового мінімуму.

Щоправда, ця Постанова мала резонанс у суспільстві, оскільки, на думку експертів і правозахисників, запропонований споживчий кошук був принизливим. Почалася судова тяганина. Урешті-решт, Київський апеляційний адміністративний суд постановив: визнати протиправною та нечинною постанову Кабінету Міністрів України № 780 від 11.10.2016 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення», тобто знову почала діяти постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення».

Для повноти розгляду питання додамо, що положенням ст. 3 Закону України «Про прожитковий мінімум» набір продуктів харчування й непродовольчих товарів визначається в натуральних показниках, набір послуг – у нормативах споживання не рідше одного разу на 5 років.

Водночас, є також зауваження і термінологічного характеру. По-перше, в різних нормативних актах, що стосується соціальних допомог, оперують різними категоріями однорідного спрямування, як-от: «межа малозабезпеченості», «житковий мінімум», «рівень забезпечення житкового мінімуму», «межа бідності» та ін. Ці та інші соціальні стандарти, що застосовуються при наданні окремих видів соціальних виплат, часто переплітаються, іноді збігаються з положеннями різних нормативних актів. По-друге, в окремих нормативних актах із соціальної допомоги соціальний стандарт «житковий мінімум» застосовують як «рівень забезпечення житкового мінімуму». По-третє, розміри окремих соціальних допомог, що є основним джерелом засобів до існування громадян, встановлюються на рівні, що не відповідає рівню про-

житкового мінімуму. Усе це, є порушенням гарантій, закріплених у ч. 3 ст. 46 Основного Закону [82].

Законодавством України декларуються державні гарантії кожному громадянину на достатній рівень життя, що є протидією різним формам нерівності, однак в реальності ці гарантії, на жаль, далеко не завжди виконуються. Конституційний принцип рівності громадян тісно пов'язаний із соціальною справедливістю. Згідно зі ст. 24 Основного Закону України громадяни мають рівні конституційні права і свободи, є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Для правової і соціальної держави діє один імператив: держава існує для людини, для захисту її загально визнаних прав і свобод. Повнота і гарантованість прав та свобод людини і громадянина в державі стали мірилом реальності дотримання нею внутрішнього та міжнародного права як фундаментальної складової внутрішньої та зовнішньої політики [202, с. 37–38].

На сьогодні, Україна не здатна забезпечити фінансування як соціальних пільг що дісталися їй ще з радянської доби, так і встановлених нею в період незалежності. Значна кількість серед них не має закріплених належним чином джерел фінансування з державного та місцевих бюджетів, а також з державних позабюджетних фондів. Суперечність соціального захисту виявляється в доходах і рівні життя українського населення, зокрема, в нездатності виплачувати заплановані заробітні плати та соціальні допомоги, і, як наслідок, маємо своєрідну, так би мовити, «консервацію бідності в суспільстві». Рівень життя українців істотно відрізняється і в регіонах. Суттєвою та невиправданою є диференціація в оплаті праці в регіональному вимірі (іноді майже втричі) та за видами економічної діяльності (майже вчетверо) [200, с. 303], що негативно впливає на соціальну справедливість серед населення, забезпечення якої виступає основним принципом соціального захисту.

Рівень життя мешканців країни продовжує знижуватися, що посилює соціальну нерівність, розшарування населення, появу все більшої кількості громадян, які вважають себе бідними, що в свою чергу, викликає соціальне напруження й відчутне зниження

відтворювальних процесів у державі. Деякі закони та підзаконні нормативно-правові акти різного рівня в сфері соціального захисту суперечать як один одному, так і актам інших законодавчих сфер, насамперед бюджетній. Усе наведене позбавляє державу можливості належним чином гарантувати закріплені в Конституції соціальні права громадян України.

Важливість розроблення стратегічних підходів до вирішення проблеми бідності і соціального відчуження зумовлена загостренням соціально-економічної ситуації в країні, що супроводжується погіршенням матеріального становища значної частини її жителів. У сучасній соціальній структурі українського суспільства переважають малозабезпечені верстви населення, основна частина яких знаходиться поза офіційною межею бідності. У 2014 р. значна частина останнього стала біднішою через військовий конфлікт на Сході, втрату роботи, інфляцію, зниження доходів, втрату майна тощо. Отже, в Україні прожитковий мінімум використовується переважно як інструмент фінансового управління, а не соціальний орієнтир, чим породжує дезорієнтацію в соціальній політиці загалом.

Вітчизняні реалії свідчать про неспроможність законодавчих і виконавчих органів влади й управління привести проголошені права громадян у відповідність до дійсних можливостей країни. Унаслідок, заниження державних соціальних стандартів, частка бідного населення за національним критерієм стрімко зростає. Крім того, в умовах сучасних викликів, система соціальної підтримки найбільш вразливих верств населення опинилася на межі неспроможності до функціонування. Влада прагне надати допомогу надто широкому колу своїх громадян (у 2015 р. в Державному бюджеті було закладено 24 млрд. грн. на субсидії для 5 млн родин; соціальні видатки Держбюджету на 2016 рік зросли на 13.7% – 92.0 млрд грн (+11.1 млрд грн). Лівова частина такого збільшення пояснювалася очікуваним зростанням житлових субсидій населенню до 35 млрд грн. Умови надання останніх, якраз зазнають змін. Державна програма монетизації субсидій на оплату житлово-комунальних послуг запроваджується поступово, починаючи з 1 січня 2019 року. На субсидії в 2019 році держава заклала 55 млрд грн. Такий підхід до реформування системи субсидій є вимогою

зарубіжних партнерів – МВФ, Світового банку, ЄС та ЄБРР. Однак уряд очікує, що посилення адресності допомоги дасть змогу перенаправити більшу їх частину найменш заможним громадянам, що виходить далеко за межі фінансових можливостей держави, а безпосередні соціальні виплати є дуже низькими й аж ніяк не запобігають бідності.

Стан економіки змушує Верховну Раду України призупиняти ті чи інші пільги, встановлені для окремих категорій населення, а Кабінет Міністрів України – змінювати розміри законодавчо встановлених виплат. Різке скорочення соціальних зобов'язань сучасної Української держави породило нові аспекти соціальної нерівності, що знаходить свій прояв у надмірній диференціації суспільства на багатих та бідних, посиленні маргіналізації й, так званому, розмиванні середнього класу.

Основним фінансовим документом на кожен поточний рік є Закон про Державний бюджет України. Предметом його правового регулювання відповідно до ст. 95 Конституції є закріплення державних видатків на загальносуспільні потреби (в тому числі й соціальні), їх цільового спрямування та розміру. Коло питань, якими обмежується предмет правового регламентування цього Закону, окреслено Конституцією. Саме тому через своє спеціальне призначення цей Закон не може впорядкувати інші суспільні відносини. Однак, практика застосування зазначеного Закону свідчить, що його норми вносять суттєві зміни до інших спеціальних законів України, якими коригуються питання соціального забезпечення певних категорій громадян, приміром, зміну обсягу надання останнім відповідних пільг, процедури компенсацій і гарантій, встановлених спеціальними законами, які є вагомим складником конституційного права громадян на соціальний захист і на достатній життєвий рівень кожного (статті 46 і 48 Основного Закону країни).

Зміни до інших законів, у тому числі й соціальних, що вносяться Законом про Державний бюджет на конкретний рік, як підтверджує практика, здійснюється шляхом: а) зупинення дії окремих положень законів, які визначають, закріплюють і гарантують певні соціальні виплати і пільги окремим категоріям громадян; б) наділення КМУ повноваженнями щодо регулювання розмірів соціальних виплат, які визначаються у співвідношенні до розміру

прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати. Подібна практика має місце в державі, незважаючи на те, що Кабінет Міністрів України, як орган виконавчої влади, уповноважений приймати на розвиток існуючих законів нормативно-правові акти підзаконного характеру. Відповідно, уряд не вправі вносити зміни до законів, які мають вищу юридичну силу щодо його постанов та розпоряджень, адже це суперечить природі правових актів різної юридичної сили і порушує принцип їх системності. Так, Конституційний Суд України у Рішенні від 22 травня 2008 року, № 10-рп/2008 (справа щодо предмета та змісту Закону про Державний бюджет України) встановив: «Конституція України не надає закону про Держбюджет вищої юридичної сили стосовно інших законів» (абзац другий підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини Рішення).

З огляду на викладене доходимо висновку, що Закон про Державний бюджет України, з огляду на предмет його правового регулювання, не вправі вносити зміни до інших законів України. Однак ще з 1995 р. й донині, незважаючи на зазначені рішення Конституційного Суду України, законами про Державний бюджет України систематично вносяться зміни до соціальних законів з метою коригувати пільги, компенсації і гарантії окремим категоріям громадян.

Системний аналіз законів про Державний бюджет України попередніх років показав, що на певний строк фактично припиняється правове регулювання відносин у сфері соціального захисту, зупиняється дія механізму реалізації конституційних соціально-економічних прав громадян, що призводить до обмеження права на соціальний захист. Такі дії законодавчої і виконавчої гілок влади суперечать Основному Закону й вимагають втручання з боку Конституційного Суду України. Правова позиція останнього в його рішеннях зводиться до того, що зупинення дії положень законів, якими визначено перелік цих права і свободи громадян, їх зміст та обсяг, є обмеженням прав і свобод, а звуження їх обсягу – це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто зниження їх кількісної характеристики [203, с. 315].

Як приклад розглянемо Закон «Про Державний бюджет України на 2017 рік», який, на відміну від законів про Держбюджет на попередні роки, не зупинив дії певних соціальних законів, а лише встановив новий механізм їх реалізації, зробивши прив'язку щодо надання певних пільг до сукупного доходу сім'ї. Так, із 1 липня 2015 р. розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї впливає на право на пільгу для більшості категорій пільговиків. За даними Міністерства фінансів України, на початок 2014 р. в державі налічувалося 18 млн пільговиків, які отримували 360 категорій пільг. Із нововведеннями щодо надання пільг станом на 2017 р. їх кількість зменшилася майже вдвічі.

У разі порушення наявного права на соціальні пільги, кожна особа має право на його захист з боку держави, зокрема, на використання засобів, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перепони для їх реалізації, відновлюються порушені права, тобто юридичні засоби захисту останніх. У сфері соціального захисту найбільшу роль відіграють адміністративні та судові форми захисту прав фізичних осіб.

Оскільки, соціальний захист належить до прав соціальних, механізм його захисту через залежність матеріального забезпечення непрацездатних від рівня розвитку економіки, має суттєві особливості. Неможливо реалізувати такі конституційні норми, як верховенство закону щодо інших нормативних актів, пряма дія конституційних норм, недопущення в майбутньому звуження змісту чи обсягу існуючих прав і свобод, забезпечення достатнього життєвого рівня тощо.

Адміністративний спосіб відновлення порушеного права на соціальний захист за сучасних умов найбільш наближений до громадян, однак він сам є недостатньо ефективним. Органи соціального захисту не зацікавлені реєструвати звернення громадян у формі скарги, розв'язувати спір на користь громадянина, оскільки в такий спосіб вони визнають недоліки у своїй діяльності, що підриває їх авторитет. Вони можуть задовольнити скаргу громадянина, зі змісту якої видно явне порушення права людини на соціальний захист з боку посадової особи, намагатися обґрунтовано відмовити в її задоволенні, якщо оскаржуване питання є спірним [203, с. 315].

Основним правовим критерієм реального закріплення будь-якого права (зокрема, щодо соціально-економічних прав) є можливість судового захисту права та виконання судових рішень. Захист певного права на соціальний захист у суді викликає потребу прийняття рішення стосовно конкретних грошових сум, виділених з Державного бюджету на такі цілі. Складність ситуації приводить до того, що суди приймають відповідні рішення, але їх виконання неможливе через брак коштів. Неспроможність судового захисту соціально-економічних прав фактично перетворили їх на декларативні, що підриває довіру людей, зокрема й до інституту прав людини та до Основного Закону держави загалом. Отже, передбачений у Конституції України механізм захисту права особистості на соціальний захист вимагає належного гарантування з боку державних органів при здійсненні ними покладених на них повноважень.

Політичні й економічні негаразди в Україні суттєво вплинули на рівень забезпечення права на соціальний захист, відбулося реальне зниження розмірів пенсій, допомог, якості надання соціальних послуг. Ефективність реалізації соціальних прав, перш за все, залежить від рівня економічного розвитку країни і стану Державного бюджету. Саме розмір відповідних бюджетних виплат (а не сам факт їх наявності) є визначальним індикатором існування чи відсутності в реальності соціальних прав.

Таким чином, право на соціальний захист є основним суб'єктивним правом, що належить людині від народження і не може бути відчуженим. Воно знайшло міжнародне та конституційне визнання, конкретизовано в галузевих правових актах, що стосуються умов отримання соціальних виплат і надання соціальних послуг. Сам же рівень (обсяг) таких виплат залежить від офіційно встановленого прожиткового мінімуму, а захист права на соціальний захист можливий в судовому порядку.

3.3. Проблеми реалізації міжнародних стандартів у національному соціальному законодавстві

Визнання та ефективне гарантування комплексу прав і свобод людини і громадянина в сучасному світі служить вихідним кри-

терієм, що дозволяє віднести державу до числа демократичних і цивілізованих. Зміст і спрямованість Української держави як демократичної, соціальної, правової, її інтегрування до Європейського Союзу визначають ступінь реалізації прав і свобод людини і громадянина та їх гарантії. Підґрунтям державної політики інтеграції України до ЄС, формуванням нової політики останнього до України щодо впровадження в українське суспільство стандартів життя, правового та соціального захисту населення, що притаманне європейським країнам. Указана євроінтеграція забезпечує гарантії дотримання в Україні прав людини, розвиток громадянського соціуму і демократії, зміцнює безпеку та позитивно впливає на міжнародні відносини з іншими державами. Програмою адаптації національного законодавства до європейських стандартів конкретизовано формування засад правової демократичної соціальної держави, що зумовлює нагальну потребу осмислення ролі та місця права у суспільстві як універсального способу впорядкування соціальних відносин, вирішення актуальних проблем, невід'ємної частини соціальної реальності та важливого складника правової соціалізації особистості [204, с. 73].

На шляху цієї інтеграції одним з пріоритетних завдань України є забезпечення здійснення встановлених Конституцією прав та свобод людини і громадянина, наближення стандартів життя українців до європейських. Зокрема, курс держави на європейські стандарти в досліджуваній царині, передбачає узгодження вітчизняного законодавства відповідно до цих стандартів, головною цінністю яких визнається людина. Приведення національного законодавства у відповідність із загальноновизнаними міжнародними правовими стандартами прав людини – одне з пріоритетних завдань Української держави. Це викликано низкою чинників, а саме: (а) переходом національної правової науки від соціалістичної доктрини прав людини до природної концепції останніх і (б) набуття Україною у 1995 р. членства у Раді Європи, що зумовило виникнення для неї міжнародних зобов'язань щодо додержання міжнародних стандартів у сфері прав людини та еволюційних процесів зміни юридичної природи низки прав.

Серед основних умов повної інтеграції України до міжнародного правового простору є не тільки її формальна участь у європейсь-

ких інтегративних системах, якими є Рада Європи і Європейський Союз, членом якої вона прагне стати у найближчому майбутньому, а її реальне прийняття нею європейських демократичних цінностей, в першу чергу, трансформація країни у демократичну та правову державу. Остання можлива тільки на підставі перебудови національної правової системи, яка повністю відповідала б європейській та при неухильному дотриманні загально визнаного фундаментального принципу, яким є «верховенство права».

У наукових публікаціях фахівців наголошується, що визначення нової стратегії розвитку Української держави в XXI ст. пов'язано з об'єктивною потребою створення сучасного політичного світогляду, нової конституційної ідеології і принципово нових конституційно-правових підходів до розуміння і реалізації основних напрямів модернізації української державності. При цьому, необхідно зауважити, що нині модернізація останньої має здійснюватися з урахуванням інтересів конкретної людини. Саме такі завдання сформулював Президент України у виступі у Верховній Раді з нагоди двадцятиріччя з дня прийняття Конституції України: «Кожен громадянин України має знати та гідно реалізовувати передбачені Основним законом права і обов'язки. А держава, в особі її інститутів, повинна забезпечити належні умови для такої всебічної реалізації, для чого потрібно успішно провести всі заплановані нами реформи» [205].

Актуальність дослідження правового змісту соціальних прав людини, гарантій їх забезпечення, а також механізмів їх здійснення зумовлено багатьма чинниками, серед яких виділяють: (а) відсутність чітко визначених як теоретичних, так і законодавчих гарантій забезпечення соціальних прав людини, (б) теоретична невизначеність їх сутності, (в) значна декларативність цих соціальних прав, закріплених у нормативно-правових актах України; (г) мінімальна забезпеченість таких прав економічними чинниками тощо. Вчені та практичні працівники вказують на важливість пошуку оптимального балансу дій держави стосовно забезпечення нею добровільно взятих на себе соціальних зобов'язань перед людиною та необхідність оптимізації соціальних видатків з Держбюджету, що є об'єктивно вимушеним кроком України, з огляду на економічні можливості держави.

Встановлення та практична реалізація державних гарантій в умовах євроінтеграції набуває особливого значення для захисту соціальних прав особистості. Оскільки такий захист права є одним зі складників юридичних гарантій, між ними простежується тісний взаємозв'язок. Ось чому, співвідношення юридичної гарантії й захисту права має розглядатися як загальна його частина.

У наукових юридичних джерелах щодо гарантій права явно бракує однозначності: їх розглядають як забезпечення норм права і як забезпечення прав та обов'язків. У сучасній енциклопедичній літературі під поняттям гарантії (від французького *garantie* – забезпечення, запорука) прав та свобод людини і громадянина розуміють умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону цих прав та свобод [206, с. 255]. Термін гарантії охоплює сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію індивідом своїх прав і свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення. Це поняття застосовується для позначення способів, засобів, за допомогою яких здійснюється забезпечення особистості [207, с. 35], або умов, необхідних для реалізації тих чи інших прав [208, с. 270–271]. У наукових працях, присвячених цій проблематиці: поруч з терміном «гарантії» є такі, як «повага», «дотримання», «визнання», «захист», «охорона» тощо [209, с. 53], але термін «гарантії» є найбільш поширеним.

Гарантування – це найважливіший чинник реального забезпечення прав і свобод особи разом з їх визнанням, дотриманням і повагою, що становить собою важливий крок у справі побудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Визнанню гарантій права на соціальний захист об'єктивно має передувати загальне визначення гарантій прав людини і громадянина.

На думку О. Ф. Скакун, під гарантіями прав, свобод і обов'язків людини і громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних та юридичних умов, засобів і способів, що забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону і надійний захист [210, с. 202]. В. Погорілко й низка інших науковців вважають, що юридичні гарантії є специфічним правовим засобом забезпечення, здійснення, охорони та захисту прав індивіда, що першочергового

значення вони набувають при практичному застосуванні цих реалізації суб'єктивних прав [211, с. 40]. Т. Заворотченко зазначає, що конструкції «гарантій прав і свобод людини та громадянина» і «конституційно-правових гарантій» відрізняється між собою тим, що останні встановлюються Основним Законом та іншими законодавчими актами держави [212, с. 95].

Гарантії конституційних прав і свобод, обов'язків людини і громадянина – це сукупність соціальних, економічних, політичних, правових та інших прийомів, механізмів і методів, що дозволяють реалізовувати і забезпечувати на практиці закріплені в Основному Законі країни права і свободи людини і громадянина. За своєю суттю, конституційно-правові гарантії становлять собою ті умови, які зобов'язана створити держава своїм громадянами для повного надання прав і свобод.

Гарантії прав і свобод людини можуть здійснюватися як у національному аспекті – через їх визнання і закріплення в Конституції держави, законах, підзаконних актах, інших нормативно-правових актах України, так і в міжнародному – шляхом підготовки і прийняття міжнародних документів, що містять в собі стандарти з прав людини (наприклад Статут ООН), приєднання до міжнародних договорів з прав людини, їх ратифікації. Отже, нормативне забезпечення права на соціальний захист можна розглядати як систему нормативних гарантій на міжнародному, конституційному та галузевому рівнях.

За своїм змістом чи характером дій гарантії права на соціальний захист, більшість дослідників, поділяють на загальні (загально-соціальні) та правові (юридичні, спеціальні), хоча, такий поділ вбачається досить умовним. Для системи правових гарантій, у процесі реалізації норм права на конкретний вид соціального захисту, фундаментальними є загальні гарантії – ідеологічні, політичні, економічні, соціальні та організаційні чинники.

Права людини в сфері соціального захисту, закріплені у правових актах, самі по собі не реалізуються, а вимагають відповідного, так би мовити, організаційного супроводу. Іншими словами, вказані права здійснюються через постійну практичну діяльність спеціально для цього створених установ, підприємств та організацій. Організаційні гарантії стосуються практичного функціону-

вання державних і недержавних інституцій щодо сприяння особам у безперешкодному користуванні належними їм правами в царині соціального забезпечення. Важливою організаційною гарантією є моніторинг стану соціального захисту населення, виявлення нових категорій осіб, які потребують соціального захисту, встановлення потреби в нових видах соціального захисту, скасування окремих видів соціальних пілґ чи, навпаки, встановлення додаткових пілґ або заміну одних їх видів на інші. Своєчасне реагування на виклики часу (прийняття нових нормативних актів чи скасування чинних) гарантують особі забезпечення здійснення права на конкретний вид матеріальної допомоги.

Правові (юридичні) гарантії становлять собою систему правових засобів (способів), за допомогою яких особа може безперешкодно реалізовувати свої права у сфері соціального забезпечення. Їм притаманні такі ознаки, як нормативність, системність, комплексність, постійний характер, юридична надійність, реальність, загальність [10, С. 38].

Залежно від сфери дії, гарантії права на соціальний захист поділяють на (а) міжнародно-правові — міжнародні стандарти щодо соціального захисту і (б) національні – внутрішньодержавні нормативні акти щодо соціального забезпечення. Останні, в свою чергу, поділяються на конституційні та галузеві [213, с. 80]. Міжнародні гарантії права на соціальне забезпечення – це комплекс міжнародних стандартів у сфері соціального захисту та нормативно встановлений правозахисний механізм забезпечення прав людини в розглядуваній царині [214, с. 10]. Внутрішньодержавну систему юридичних гарантій визначено через їх поділ на такі основні групи гарантій нормативно-правові: права людини на соціальний захист; організаційно-правові; процедурні і процесуальні [215, с. 546].

Громадяни України мають право захистити свої соціальні права на міжнародному рівні. До міжнародних організаційно-правових гарантій соціальних прав людини в Україні належать відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна: Комісія з прав людини економічної і соціальної Ради ООН; Комітет з економічних, соціальних і культурних прав; Центр з прав людини в Женеві; Європейська комісія з прав людини; Європейський суд з прав людини; Комітет міністрів Ради Європи. Кон-

ституцією України, окрім національних гарантій, передбачається можливість використання її громадянами також міжнародно-правових засобів забезпечення своїх прав.

Нині проблема захисту прав людини постає як потребувача вирішення на рівні як міжнародних правових відносин, так і національного законодавства. У ст. 55 Основного Закону країни зазначено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних установ і організацій, членом або учасником яких є Україна. Визначальним кроком при цьому стала ратифікація Україною в 1997 р. Конвенції про захист прав і основоположних свобод (1950 р.). Із того часу, громадяни України мають можливість звертатися за захистом своїх порушених прав до Європейського суду з прав людини. Приєднавшись у 1990 р. до Факультативного протоколу Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Україна також визнала компетенцію Комітету ООН з прав людини щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України при порушенні їх прав і свобод.

Закріплення соціальних прав людини в Конституції України не є основною ознакою соціальної держави. Реальне забезпечення цієї норми зумовлено значними протиріччями між задекларованими в ній положеннями та їх реалізацією. Гарантії прав та свобод людини і громадянина не можуть обмежуватися тільки їх закріпленням в Основному Законі. Їх дійсність вимагає багатьох передумов, до яких належить: соціальна стабільність, розвинена економіка, наявність державних установ та інших організацій, орієнтованих на вирішення соціальних проблем [216, с. 107].

Гарантіями реалізації прав громадян у сфері соціального захисту виступають права й обов'язки, що охоплюють:

- право громадян на вибір виду, умов і порядку реалізації свого права на той чи інший вид соціального захисту;

- охорону матеріальних інтересів громадян, що реалізуються у даній сфері, від порушень, які викликані незнанням законодавства чи винною поведінкою осіб, зобов'язаних сприяти здійсненню прав громадян, і які призвели до несвоєчасного звернення за наданням їх забезпечення;

- підвищення розмірів виплати після змін показників, на підставі яких оцінюється трудовий (страховий) внесок особи, яка отримує соціальне забезпечення;

- захист і періодичне підвищення рівня соціального захисту;

- гарантії, що обмежують підстави для проведення утримань із соціальних виплат [217, с. 33].

Таким чином, реалізація у кризових умовах короткострокових заходів з надання невідкладної допомоги найбільш уразливим верствам населення спрямована на подолання хронічної бідності серед працюючих. Щоб громадяни могли безперешкодно здійснювати свої права, державі належить закріпити чітку систему соціальних гарантій. Підтримуємо позицію низки науковців, що за змістом останні можна поділити на гарантії матеріально-правові, організаційно-правові та процесуально-правові.

Закріплюючи у відповідних законодавчих нормах матеріальні гарантії - нормативні приписи, держава має на меті створити сприятливі правові умови для ефективного реалізації кожною особою своїх прав і свобод у тому числі, права на соціальний захист. Загалом же, до матеріально-правових гарантій у сфері соціального захисту відносять економічну систему суспільства, розподільні відносини якої забезпечують право громадян на соціальний захист і дозволяють створити підвалини для достатнього рівня життя людини залежно від виду настання соціального ризику та джерела його фінансування.

У своїй сукупності соціальні ризики покладені в підґрунтя побудови й функціонування державної системи соціального захисту, фінансових і матеріальних механізмів, покликаних забезпечити реалізацію права на соціальний захист будь-якій особі, яка потребує цього. Під соціальними ризиками розуміють такі події, як безробіття, втрата годувальника, непрацездатність, малозабезпеченість тощо, які можуть бути зумовлені багатьма обставинами, як-то: стихійні лиха, техногенні катастрофи, військові дії, міжнародні конфлікти тощо. Установити вичерпний перелік зазначених обставин практично неможливо. За своєю юридичною природою вони є тими фактами, з якими законодавство пов'язує призначення пенсій, надання пільг, компенсацій та соціальних послуг.

Систему соціального захисту України можна поділити на 2 підсистеми – нестрахову і страхову, які залежать від тих джерел, за рахунок яких фінансується відповідний вид цього захисту. В окремих випадках ці 2 підсистеми переплітаються: до страхових провадяться нестрахові (бюджетні та позабюджетні) доплати. Наприклад, отримувачі страхових пенсій при дотриманні відповідних умов можуть оформити субсидії на покриття витрат по сплаті житлово-комунальних послуг, користуватися послугами «гарячих обідів», «продуктовими пакунками», «соціальним житлом» тощо за рахунок благодійних громадських організацій.

Нестрахова підсистема соціального захисту фінансується за рахунок Державного та місцевих бюджетів країни. Нею охоплюються в основному окремі категорії нужденних і їх сім'ї, які потребують соціальної підтримки від держави, громади тощо. В останні роки значну роль в соціальній підтримці населення почали відігравати громадські організації за рахунок грантових соціальних програм; страхова — за рахунок загальнообов'язкового державного соціального страхування, у сфері дії якого знаходяться наймані (самозайняті) працівники і деякі інші категорії зайнятого населення та їх сім'ї.

Поділ матеріально-правових гарантій права на такий захист залежить від організаційно-правової форми його реалізації. Пропонується виділити в цих двох основних групах гарантій при настанні страхового чи (та) нестрахового соціального ризику:

- нестрахові гарантії здійснення права на соціальний захист за рахунок бюджетних коштів державного та місцевого рівнів, а також додаткових донорських (добровільних) пожертвувань та інших засобів фінансування (соціальна підтримка, соціальне обслуговування тощо);

- страхові гарантії реалізації права на соціальний захист за рахунок загальнообов'язкового державного соціального страхування. У кожній із цих груп гарантії можуть бути конкретизовані.

На відміну від загальнообов'язкового державного соціального страхування, нестрахова система соціального захисту передбачає виконання соціальних програм, розраховані на такі соціально незахищені категорії населення, як малозабезпечені, діти-сироти, інші нужденні та фінансування таких соціальних видатків за раху-

нок податкових надходжень у бюджет. На податковій основі відбувається фінансування державної соціальної політики, в тому числі програм в галузі охорони здоров'я, середньої та вищої освіти.

Нестрахова система соціального захисту є визначальною у системах соціального захисту з уніфікованим базовим набором соціальних послуг, що надаються всім громадянам держави. Такі системи функціонують у таких скандинавських країнах як Данія, Швеція, Фінляндія, а також у Великій Британії. Характерною рисою систем соціального захисту в них є переважно бюджетне фінансування соціальних програм (особливо в Данії, Великій Британії та Швеції), а також державна організація соціальних установ (наприклад, Національна служба охорони здоров'я Великої Британії). страхова система соціального захисту відіграє в таких економіках меншу роль, оскільки для них властиві високі обсяги перерозподілу національного доходу й фінансування соціальних послуг через державний бюджет для зменшення соціальної нерівності. Отже, нестрахова система соціального захисту є фактично соціальною підтримкою всіх членів суспільства.

Соціальна підтримка (підклування) становить собою систему заходів з матеріального забезпечення за рахунок державного та місцевого бюджетів та інших джерел фінансування громадян, які не набули з різних причин юридичного права на пенсії та інші види допомоги, але потребують соціальної допомоги і які не в змозі самотійно вийти зі скрутного становища [218, с. 322]. Така соціальна підтримка надається у виді матеріальної допомоги, соціального обслуговування та різноманітних пільг. Надається вона при цьому найменш захищеним категоріям населення в індивідуальному порядку після перевірки наявності у них засобів для існування. Вид, форма і розмір соціальної підтримки залежать від особливостей кожного окремого випадку [219, с. 19-20].

Фінансування нестрахової системи соціального захисту за рахунок бюджетних коштів прямо залежить від ефективності економіки, тому під час економічного спаду воно може викликати переважання державних фінансів та відповідних негативних наслідків. Людина, яка потрапила в скрутне становище і не може самотійно з нього вийти, може звернутися за допомогою до відповідних інстанцій і розраховувати на соціальний захист (соціаль-

ні виплати, соціальні послуги) в обсязі, достатньому для подолання проблем, що зумовили звернення за підтримкою.

Особливістю соціальних програм нестрахової системи соціального захисту є потреба перевірити необхідність бенефіціарія, з метою підтвердження або спростування його права на такий захист. Така перевірка дозволяє встановити характер проблеми і необхідний обсяг допомоги, запобігти зловживанню доступними в суспільстві програмами соціального захисту з боку окремих несутлінних осіб. Проте її необхідність зумовлює недосконалість системи соцзахисту, оскільки вимагає додаткових ресурсів для їх проведення і не може гарантувати безсторонності і неупередженості тих, хто здійснює перевірку і приймає рішення про надання.

Разом із цим, елементи нестрахової системи є неодмінною частиною системи соціального захисту в ринковій економіці. Адже лише загальнообов'язкове державне соціальне страхування або система нестрахового соціального захисту дозволяють брати до уваги всі можливі соціальні ризики й будувати багатопланову та всеохоплюючу систему соціального захисту населення.

За умов євроінтеграційних процесів в Україні нагальною є проблема створення вдосконаленої саме загальнонаціональної страхової системи, механізм якої встановив би ефективні способи акумуляції та перерозподілу коштів на соціальні видатки. Тому перспективною гарантією реалізації права на соціальний захист є загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яке закріплює та встановлює гарантії захисту прав й інтересів застрахованих громадян та членів їх родин, які теж мають право на різні види страхових виплат та (чи) послуг у разі хвороби, тимчасової непрацездатності, необхідності догляду за дитиною тощо.

Правові принципи, організаційні та фінансові засади вказаного страхування викладені в Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а також у відповідних законах з різних видів страхування. Особлива увага серед них приділяється таким принципам як солідарність та субсидування. Суть цих принципів полягає в тому, що, наприклад, у медичному страхуванні здоровий платить за хворого, працездатний утримує непрацездатного, а в пенсійному діє так званий «договір поколінь», за якого сучасне покоління працюючих утримує ниніш-

ніх пенсіонерів за рахунок сплати єдиного страхового внеску до Фонду соціального страхування.

Застосування вказаних принципів загальнообов'язкового державного соціального страхування ґрунтується на поєднанні основних правил еквівалентності та перерозподілу. За правилом еквівалентності, обсяг страхових виплат залежить від розміру страхових внесків. Інакше кажучи, вносячи певну частку заробітної плати (страховий внесок) в Фонд соціального страхування, застрахована особа в разі втрати доходу має право на отримання фінансового відшкодування, обсяг якого співвідноситься з розміром її попередньої заробітної плати і сплачених внесків. За правилом перерозподілу прибутки Фонду соціального страхування перерозподіляються на користь менш фінансово забезпечених членів спільноти через систему солідарної поруки. Ця особливість відрізняє загальнообов'язкове державне соціальне страхування від добровільного. Якщо у випадку останнього розміри страхових внесків кожного застрахованого розраховуються індивідуально, відповідно до ймовірності страхового ризику, то в страхуванні загальнообов'язковому державному соціальному ймовірність настання страхового випадку не впливає на розрахунок розміру страхових внесків. Наприклад, сплата єдиного соціального внеску не залежать від віку (участь же в системі загальнообов'язкового державного добровільного пенсійного страхування можлива тільки по досягненні 16 років) або сімейного стану, крім того, в деяких випадках непрацюючі члени сім'ї, які взагалі не сплачують страхових внесків, можуть мати право на отримання страхових виплат.

Специфіка загальнообов'язкового державного соціального страхування полягає насамперед у відшкодуванні завданої шкоди з боку держави. Обов'язковим платежем до системи такого страхування, що здійснюється в Україні з метою забезпечення поточних страхових виплат зазначеного страхування, законодавчо встановлено єдиний внесок на це страхування. Введений з 1 січня 2011 р. порядок замінив собою 4 окремі види відрахувань: (а) до Пенсійного фонду, (б) до фондів страхування на випадок безробіття, (в) із тимчасової втрати працездатності, (г) від нещасних випадків на виробництві.

Єдиний соціальний внесок не входить до системи оподаткування. Платниками цього внеску є: (а) роботодавці, (б) фізичні особи-підприємці, (в) особи, які забезпечують себе роботою самостійно, тобто займаються незалежною професійною діяльністю, (г) особи, які працюють на виборних посадах, (г) військовослужбовці та інші категорії платників податків. Ведеться Державний реєстр загальнообов'язкового державного соціального страхування, що складається з реєстру страхувальників та реєстру застрахованих осіб.

Адміністрування єдиного соціального внеску (далі — ЄСВ) включає в себе ідентифікацію, облік його платників та об'єктів оподаткування, сервісне обслуговування платників, організацію та контроль за сплатою ЄСВ відповідно до законодавства. Спочатку функція адміністрування покладалася на Пенсійний фонд України. Саме на його рахунки і сплачувався ЄСВ, а потім ці суми розподілялися серед фондів соціального страхування. З 1 жовтня 2013 р. Міністерство доходів і зборів розпочало адмініструвати ЄСВ, суми якого підлягають сплаті на рахунки органів цього Міністерства, відкриті в Головних управліннях Державної казначейської служби України. Після утворення Державної фіскальної служби і затвердження відповідного Положення від 21 травня 2014 р. № 236 зазначена служба перебрала на себе повноваження з адміністрування ЄСВ.

У 2015 р. в Україні створено Фонд соціального страхування як державний цільовий фонд, здійснюючи керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням. Він провадить акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням коштів, забезпечує фінансування виплат за цими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування та здійснює інші функції згідно із затвердженим статутом.

Прийнятим у грудні 2014 р. Верховною Радою України Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» передбачено об'єднання 2-х існуючих фондів соціального страхування – Фон-

ду соціального страхування з тимчасовою втратою працездатності та Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

Крім того, Фонд соціального страхування є некомерційною самоврядною організацією, що діє на підставі статуту, затвердженого його правлінням. Управління цим Фондом здійснюється державою на паритетних засадах, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Безпосереднє управління Фондом покладено на його правління та виконавчу дирекцію. Кошти Фонду формуються в основному за рахунок страхових внесків страхувальників та застрахованих осіб і використовуються (а) на виплату матеріального забезпечення, (б) страхових виплат та надання соціальних послуг, (в) фінансування заходів з профілактики страхових випадків і витрат на утримання та забезпечення діяльності Фонду, (г) на розвиток та функціонування інформаційно-аналітичних систем Фонду й (г) на формування резерву коштів Фонду.

Таким чином, співіснування правила еквівалентності та правила перерозподілу ґрунтується на тому, що загальнообов'язкове державне соціальне страхування реалізується в поєднанні з принципами солідарності та субсидування. Зазначене страхування як гарантія реалізації права на соціальний захист, що встановлює й закріплює гарантії захисту прав й інтересів застрахованих громадян та членів їх родин, забезпечується тим, що громадяни мають вільний доступ до системи соціального страхування (на відміну від добровільного страхування), незалежно від наявності у них таких соціальних ризиків, як похилий вік, хронічна хвороба, інвалідність тощо і ступеня ймовірності цих ризиків. Це надає соціальному страхуванню суспільної значимості й обумовлює обов'язковість участі громадян в системі соціального страхування [220, с. 56].

Таким чином, слід акцентувати увагу на взаємній допомозі (соціальній солідарності) всіх учасників системи соціального захисту, що реалізується у виді перерозподілу коштів між різними соціально-економічними та соціально-демографічними групами населення. Можна виділити 3 складники соціальної солідарності системи соціального захисту населення:

- забезпечується вона об'єднанням страхових і нестрахових ризиків (саме тут присутній зв'язок з правилом перерозподілу коштів

як з Фонду соціального страхування України, Пенсійного фонду України так і бюджетів різних рівнів для реалізації різними шляхами, але спільної соціальної мети – захистити населення в Україні в разі настання складних життєвих обставин);

- характерним для неї є міжособистісний перерозподіл, згідно з яким відбувається перерозподіл коштів: (а) між найбагатшими й найбіднішими соціальними групами, (б) безпосередньо між застрахованими суб'єктами, (в) між застрахованими й незастрахованими учасниками системи соціального захисту;

- передбачено нею 2 джерела фінансування соціальних видатків: (а) за рахунок сплати ЄСВ (повноваження з адміністрування останнього покладено на Державну фіскальну службу) з подальшим перерозподілом цих коштів до Фонду соціального страхування України та Пенсійного фонду України і (б) за рахунок податкових надходжень до бюджетів державного та місцевого рівнів. А держава виконує функції щодо врегулювання, акумулювання та перерозподілу коштів на соціальні видатки.

Ефективність системи гарантій права на соціальний захист залежить від різних чинників, зокрема: а) наявності Основного Закону України дія якого не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції; в) закріплення на конституційному рівні основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та засобів і умов їх здійснення; г) наявності незалежної судової влади; г) можливості захисту своїх прав з боку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях [221, с. 130].

Отже, прийнята в 1996 р. Конституція України відповідає загальноприйнятим міжнародним стандартам. У її ст. 9 зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції, можливе лише після внесення відповідних змін до неї. Однак Пленум Верховного Суду України у своїй постанові № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [222] роз'яснив, що міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Основному Закону країни. Таким чином, у ст. 9 Конституції України закріплено принцип

пріоритетності конституційних норм щодо норм міжнародного права, а останніх — стосовно норм поточного законодавства. Конституційні положення про те, що ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори є частиною національного законодавства України, закріплюють:

- ст. 2 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р.;

- ст. 4 Закону України від 23 вересня 1999 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності»;

- ст. 3 Закону України від 2 березня 2000 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»;

- ст. 3 Закону України від 11 січня 2001 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням»;

- ст. 4 Закону України від 9 липня 2003 р. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», де зазначається, що законодавство про пенсійне забезпечення ґрунтується на Конституції, складається: (а) з Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, (б) із цього Закону, (в) закону про недержавне пенсійне забезпечення, (г) законів, якими встановлюються умови пенсійного забезпечення, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення, (г) міжнародних договорів з пенсійного забезпечення, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, (д) а також інших законів та нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до законів про пенсійне забезпечення, що регулюють відносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні. Крім того, в вищезгаданому законі акцентується увага на тому, що іноземні громадяни та особи без громадянства, які живуть в Україні, мають право на пенсію нарівні з громадянами України на умовах, передбачених законодавством або міждержавними угодами. Таким чином, українське законодавство ратифіковані міжнародні договори однозначно відносить до форм національного права [223, с. 64–65].

Як підсумок вкажемо, що функціонування соціального захисту згідно з міжнародними соціальними стандартами має здійснюватися за відповідними принципами, що охоплюються: (а) всебічність (універсальність) соціального захисту; (б) рівність прав і можливостей, заборону дискримінації; (в) диференціацію умов та рівня соціального захисту; (г) наукову та економічну обґрунтованість соціальних нормативів; (ґ) незменшуваність змісту та обсягу соціальних виплат та послуг; (д) державну гарантованість встановлених прав у сфері соціального захисту.

З урахуванням міжнародно-правових актів, положень Конституції України і статусу людини (громадянина, особистості) право на соціальний захист слід розглядати в таких взаємопов'язаних аспектах: (а) воно належить до категорії прав природних і невід'ємних від індивіда; (б) існує незалежно від закріплення в законодавчих актах держави; (в) є об'єктом міжнародно-правового регулювання та захисту. Це право характеризує індивіда як представника роду людського, є похідним від його права на життя та одночасно є правом особистості, тобто правом, що належить конкретному індивіду в конкретній ситуації (під «особистістю» прийнято мати на увазі людину, громадянина, іноземного громадянина, особу без громадянства, біженця, вимушеного переселенця та ін.). Воно є соціальним, поряд з іншими соціальними правами відображає рівень матеріального розвитку конкретної держави і суспільства та їх здатність забезпечувати достатній рівень життя і соціальну захищеність індивіда.

Важливим гарантом реалізації соціальних прав є дійовий соціальний захист, який є функцією перш за все суспільства (а не тільки держави) щодо забезпечення соціального становища людини, яке склалося внаслідок дії соціальних ризиків і яке відповідає умовам, органічно впливаючим з її невід'ємних і загальновизнаних соціальних прав, тобто з міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення.

Право на соціальний захист: (а) є основним суб'єктивним правом, яке належить людині від народження і не може бути відчуженим; (б) знайшло міжнародне та конституційне визнання; (в) конкретизоване у галузевих правових актах, що стосуються умов отримання соціальних виплат і надання соціальних послуг; (ґ)

рівень (обсяг) соціальних виплат залежить від офіційно встановленого прожиткового мінімуму; (д) захист розглядуваного права на соціальний захист можливий в адміністративному й судовому порядку.

Систему соціального захисту людини в Україні можна поділити на 2 підсистеми – нестрахову і страхову. Залежно від тих джерел, за рахунок яких фінансується відповідний вид такого захисту. В окремих випадках ці 2 підсистеми переплітаються: до страхових провадяться нестрахові (бюджетні та позабюджетні) доплати. Приміром, отримувачі страхових пенсій при дотриманні відповідних умов можуть оформити субсидії на покриття витрат по сплаті житлово-комунальних послуг, користуватися послугами так званих «гарячих обідів», «продуктових пакунків», «соціального житла» тощо за рахунок благочинних громадських організацій.

Поділ матеріально-правових гарантій права на соціальний захист залежно від організаційно-правової форми його реалізації, пропонується на такі 2 основні групи, але вже від настання страхового чи нестрахового соціального ризику: (а) нестрахові гарантії здійснення права на соціальний захист за рахунок бюджетних коштів державного та місцевого рівнів, а також додаткових донорських (добровільних) пожертв та інших засобів фінансування (соціальна підтримка, соціальне обслуговування тощо); (2) страхові гарантії здійснення права на соціальний захист за рахунок загальнообов'язкового державного соціального страхування. У середині кожної групи ці гарантії можуть бути конкретизовані.

Соціальний ризик – це передбачувана, об'єктивна, ймовірно, несприятлива обставина (подія) у справі, функціонування й розвитку соціальних груп та їх взаємодії, з настанням якої особа втрачає повністю або частково засоби до існування. Сьогодні у зв'язку із багатогранністю видів людської діяльності можна вести мову про значну кількість соціальних ризиків у житті людини, оскільки вони притаманні більшості суспільних відносин. Ці ризики за критерієм їх класифікації пропонується розмежовувати на страхові та нестрахові соціальні ризики.

Державні соціальні стандарти є не лише елементами соціальної політики, орієнтирами в правотворчій діяльності, засобом

боротьби з бідністю, механізмом вирівнювання соціальної захищеності громадян різних соціально-демографічних груп (як вони представлені у правовій та економічній літературі), а й частиною механізму реалізації соціальних прав громадян, у тому числі їх конституційного права на гідний рівень життя. Останнє зобов'язало встановлювати науково обґрунтовані розміри соціальних стандартів, використовуючи в першу чергу економічні розрахунки і враховуючи правове вирішення того чи іншого питання в історичному розрізі.

Порівняльно-правовий аналіз міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення та законодавства України щодо основних соціальних прав дозволяє зробити висновок, що останнє не повністю відповідає вимогам зазначених стандартів, хоча в той же час містить навіть більш високі стандарти. З огляду на що, національна система соціального захисту включає в себе розгалужену мережу соціальних виплат та пільг з дублюванням певних функцій, дотримання міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення та приєднання до відповідних міжнародно-правових документів надасть змогу побудувати систему пріоритетів у соціальній сфері, що служитиме підґрунтям для формування виваженої соціальної політики, яка ґрунтуватиметься на міжнародних традиціях у правовій сфері й враховуватиме економічно обґрунтовані позиції.

Імплементация міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення національним законодавством дозволить підтягти мінімальні розміри окремих страхових виплат, зокрема, пенсій за віком, інвалідності, допомоги в разі втрати годувальника, у випадку безробіття і встановити гарантії їх виконання. Для забезпечення повної відповідності цим стандартом потрібно провести адаптаційну діяльність шляхом внесення до Конституції й актів чинного соціального законодавства України змін та доповнень, зміст яких викладено у монографії.

Узагальнивши зміст проаналізованих нормативно-правових актів, тенденції розвитку правотворчої діяльності у сфері соціального забезпечення, можна стверджувати, що у ХХІ ст. міжнародна спільнота вступила з міжнародним кодексом соціального захисту. Спільними зусиллями створено звід міжнародно-правових стан-

дартів соціального забезпечення – нормативної субстанції міжнародного права в цій царині.

ВИСНОВКИ

У монографії, завдяки теоретичному узагальненню думок науковців і приписів нормативних актів, порівнянню національного, міжнародного й зарубіжного законодавства, опрацюванню правозастосовної практики, всесторонньо охарактеризовано міжнародно-правові стандарти й напрямки нормативно-правового розвитку соціального забезпечення в суспільстві.

Проведені дослідження дозволяють зробити певні висновки і внести пропозиції.

1. Соціальні права – це врегульовані нормами права соціальні зобов'язання держави з позиції дотримання міжнародних соціальних стандартів і забезпечення ефективного механізму їх захисту в суспільстві. По суті, якщо у взаємодії між соціальними правами людини і реалізацією соціальної функції держави дотримується форма «права людини → соціальні права → захист соціальних прав», можна стверджувати, що така держава є соціальною і правовою.

2. Соціальним правам, які мають загальні риси з іншими основними правами людини водночас, властиві ознаки юридичної своєрідності:

(а) основною відмінністю передбачених соціальних прав є те, що скористуватися ними можуть всі без винятку люди у встановлених законодавством випадках;

(б) забезпечення соціальних прав людини завжди відбувається за активної участі держави, яка створює юридичні, економічні, організаційні й інформаційні умови для їх реалізації й одночасно виступає суб'єктом соціальних відносин;

(в) соціальні права та ступінь їх забезпечення визначаються рівнем економічного розвитку держави, її об'єктивною спроможністю надавати соціальну допомогу людині у всіх випадках, коли вона цього потребує;

(г) соціальні права людини складають невід'ємний елемент не лише правового статусу останньої, вони включені до системи міжнародного права й національних правових систем.

3. Всеосяжність права на соціальне забезпечення тлумачиться як проголошена міжнародною спільнотою й гарантована державою можливість людини забезпечувати фізіологічні, соціальні

й духовні потреби в обсязі, необхідному для достатнього рівня життя у випадку настання соціального ризику, що поширюються рівною мірою на всіх і на кожного члена соціуму, включаючи громадян, іноземних громадян, апатридів, біженців, рівне право чоловіка й жінки та ін., без будь-якої дискримінації, включаючи можливість користуватися передбаченими правами.

4. Відсутність одностайного трактування правової конструкції «міжнародно-правові стандарти соціального забезпечення» – як в теоретичному, так і в практичному плані – призводить до нечіткості, неоднозначності, а часом і невизначеності їх характеристик в міжнародно-правових актах. Довільне використання термінів, різні значення одних і тих же понять, брак необхідних дефініцій негативно впливають на якість міжнародних документів. Це свідчить про необхідність запровадження єдиного підходу до розроблення правової термінології й понятійного апарату при формулюванні положень міжнародно-правових документів у сфері соціального захисту.

Обґрунтовано, що міжнародно-правові стандарти соціального забезпечення становлять собою комплекс закріплених у міжнародно-правових актах норм, завдяки прийняттю яких визначаються гідні умови життєдіяльності людей і забезпечується розвиток індивіда та його соціальна захищеність. Ці соціальні стандарти повинні бути сприйняті законодавством кожної держави шляхом підписання й ратифікації міжнародних договорів, а вже після цього вони мають бути розвинені і пристосовані до існуючих у конкретній державі умов.

5. Міжнародно-правові стандарти соціального забезпечення не зафіксовані в якомусь одному міжнародно-правовому документі, а розкидані по численних правочинах – договорах, угодах і звичаях, оскільки в міжнародному праві не існує кодифікованих актів (кодексів), подібних до тих, які є у внутрішньому національному праві кожної держави. Цілком логічною є теза, що з огляду на дію принципу поваги до прав і свобод людини, норми міжнародного права, які містять у собі стандарти в соціальній сфері автоматично належать до загальноновизначених.

6. Національне соціальне законодавство має вдосконалюватися шляхом окреслення місця й ролі міжнародних соціальних стан-

дартів у праві соціального забезпечення та їх застосування при регулюванні суспільних відносин у зв'язку з наданням людині того чи іншого виду такого забезпечення. Крім того, саме соціальні стандарти сприяють створенню дійового й оптимального механізму реалізації конституційних положень про найвищі цінності прав та свобод людини і громадянина (ст. 1), умов, що забезпечують гідне життя й вільний розвиток кожного (ст. 3), а також прав громадян, закріплених у розділі II Конституції України.

7. Широкий спектр міжнародних соціальних стандартів рівня життя, їх багатогранність зумовлюють створення універсальної системи соціальної експертизи в суспільстві. На сьогодні в Україні конче необхідний суспільний моніторинг державних соціальних стандартів, їх переосмислення з точки зору безпеки для людей.

8. Поняття «достатній життєвий рівень» співвідноситься з двома основними (природними) правами людини: (1) правом на життя і (2) правом на людську гідність. Розуміння цього явища як соціального блага є основою засадою для обґрунтування необхідності створення й ефективного функціонування системи соціального захисту, спрямованої на задоволення базових матеріальних й духовних потреб тих членів суспільства, які з огляду на об'єктивні чинники, позбавлені можливості самостійно подолати важкі життєві ситуації.

9. Ратифікація Конвенції МОП №117 і № 102, а також підписання Європейського кодексу соціального забезпечення створює для національного законодавства умови, коли кожен подальший крок, з одного боку, вимагатиме від держави неухильного виконання відповідних зобов'язань щодо дотримання мінімальних соціальних норм, а з другого – створить нові можливості для захисту соціальних прав громадян України й надасть змогу забезпечити мінімальний рівень соціальних гарантій, що відповідатимуть міжнародним стандартам.

10. Новітні міжнародні стандарти соціальних прав індивіда базуються на таких важливих положеннях: соціальні права є особистим благом, вони є невіддільними та невідчужуваними та діють на принципах рівності, свободи та заборони дискримінації у сфері соціального захисту. У цьому значенні соціальні права слід розглядати як права природні, обсяг і зміст яких установлюються

державою. Утвердження й забезпечення соціальних прав людини є обов'язком держави, яка має створювати належні умови для їх реалізації у зазначеній царині.

11. Функціонування соціального захисту згідно з міжнародними соціальними стандартами повинно здійснюватися за певними принципами, що охоплюють: (а) всебічність (універсальність) соціального захисту; (б) рівність прав і можливостей, заборону дискримінації; (в) диференціацію умов і рівня соціального захисту; (г) наукову й економічну обґрунтованість соціальних нормативів; (ґ) незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат й послуг; (д) державну гарантованість установлених прав у сфері соціального захисту.

12. Порівняльно-правовий аналіз міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення і законодавства України щодо основних соціальних прав дозволяє дійти висновку, що останнє не повністю відповідає вимогам зазначених стандартів, хоча в той же час містить навіть більш високі стандарти. З огляду на те, що національна система соціального захисту включає в себе розгалужену мережу соціальних виплат і пільг з дублюванням певних функцій, дотримання міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення та приєднання до відповідних міжнародно-правових документів дасть змогу побудувати систему пріоритетів у соціальній сфері, яка служитиме підґрунтям для формування вираженої соціальної політики, що ґрунтуватиметься на міжнародних традиціях у правовій сфері й враховуватиме економічно обґрунтовані позиції.

13. Імплементация міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення національним законодавством дозволить підтягти мінімальні розміри окремих страхових виплат, зокрема, пенсій за віком, інвалідністю, допомоги в разі втрати годувальника, у випадку безробіття, і встановити гарантії їх виконання. Для досягнення відповідності таким стандартам потрібно адаптувати чинне законодавство, зокрема, внести зміни до Конституції, нормативних актів, які регулюють соціальне забезпечення з урахуванням змін і доповнень, наведених у монографії.

14. Узагальнивши зміст проаналізованих нормативно-правових актів, тенденцій розвитку правотворчої діяльності у сфері соціаль-

ного забезпечення, можна стверджувати, що в ХХІ ст. міжнародна спільнота вступила з міжнародним кодексом соціального захисту. Спільними зусиллями створено звід міжнародно-правових стандартів соціального забезпечення – нормативної субстанції міжнародного права в цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
2. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії права людини. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України*. Серія I : Дослідження та реферати. Львів : Астрон, 2006. Вип. 10. С. 105–110.
3. The Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights Quarterly. 1987. Vol. 9. № 2. P. 122–135.
4. Статус Всеобщей декларации прав человека. URL : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C2%C4%CF%D7>
5. Ханнум Х. Статус Всеобщей декларации прав человека во внутреннем и международном праве. URL: <http://www.hrighs.ru/text/b11/Chapter8.htm>
6. Сташків Б. І. Гарантії права на соціальне забезпечення : навчальне видання. Чернігів : Чернігів. Держ. ін-т права, соц. технологій та праці, 2011. 100 с.
7. Каргашкин И.А., Колесова Н.С., Ларин А.М. и др. Общая теория прав человека/отв. ред. : Е.А. Лукашева. Москва: Норма, 1996. 520 с.
8. Права человека: учебник для вузов/отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва, 1998. 160 с.
9. Хеллер А. Свобода как высшая идея. *Российский бюллетень по правам человека*. 1994. Вып. 2. С. 9–11.
10. Захаров Б. Є. Дотримання економічних, соціальних та культурних прав в Україні. Харків : Права людини, 2009. 394 с.
11. Скрипнюк О. В. Принцип верховенства права і демократія: деякі питання методологічного забезпечення теоретичного аналізу проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9 (83). С. 49–56.
12. Маклаков В. В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть. Москва.: Волтерс Клувер, 2006. 183 с.
13. Прилипко С. М. До питання соціальних прав людини. *Держава і право*. 2008. Вип. 40. С. 271–277.

14. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. (Док. ООН/PES/217A). Офіц. сайт Верхов. Ради України. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015
15. Европейская социальная хартия: Справочник/пер. с фр. Москва : Междунар. отношен., 2000. 82 с. (European Social Charter. Collected texts (6th edition) (updated to 30 June 2008). Explanatory report to the revised European Social Charter (Article 8). 172 p.)
16. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої): Закон України від 14.09.2006 р. № 137-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. №43. Ст. 418.
17. Великий енциклопедичний юридичний словник/за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2007. 992 с.
18. Популярна юридична енциклопедія/В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, Е. Ф. Демський та ін.; редкол.: І. С. Чиж (голова) та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
19. Теория государства и права : учебник / отв. ред. В. Д. Первалов. Москва : НОРМА, 2006. 304 с.
20. Конституційне право України: підручник/за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.
21. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 17с.
22. Миронова Т. К. Фундаментальная основа социальных прав. *Гражданин и право*. 2003. № 4. 127 с.
23. Андріїв В. М. Місце соціальних прав у системі прав людини: міжнародно-правовий досвід і законодавство України. *Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародне законодавство та досвід України*. матеріали Наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 берез. 2004 р.). Київ, 2004. Ч.2. С. 7–10.
24. Козлов А. Е. Социальная политика: конституционно-правовые проблемы. Москва : Пресс, 1990. 160 с.
25. Дмитриев Ю. А. Право человека на достойную жизнь как конституционно-правовая категория. *Конституционный строй России*/отв. ред. А. Е. Козлов Москва : ИГП РАН, 1996. Вып. 3. С. 129–133.
26. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Харків : Консум, 2002. 160 с.

27. Гордон Л. А. Социально-экономические права человека : своеобразие, особенности, значение для России. *Общественные науки и современность*. 1997. № 3. С. 5–14.
28. Баиева Н. А. Социальные права в системе прав человека. *Вузовская наука – Северо-Кавказскому региону* : материалы VII Регионал. Науч.-технич. конф. (3–4 сент. 2003., г. Ставрополь). URL: <http://www.ncstu.ru>
29. Сенюта І. Я. Медичне право : право людини на охорону здоров'я: монографія. Львів: Астролябія, 2007. 221 с.
30. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран : Москва: Юристъ. 2001. 568 с.
31. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право Российской Федерации. Москва: Юристъ, 1995. 608 с.
32. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії: монографія. Київ : Юрид. думка, 2008. 344 с.
33. Фролов Ю. М. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук. Одеса. 2005. 17 с.
34. Орзіх М. П. Міжнародно-правові стандарти і права людини в Україні. *Право України*. 1992. № 4. С. 3–9
35. Аль-Сулайбі М. Юридична природа міжнародних стандартів прав людини. *Право України*. 2000. № 9. С. 116–119.
36. Ковбасюк Ю. В. Європейські соціальні стандарти: перспективи для України (політико-дипломатичний контекст). *Науковий вісник дипломатичної академії України*. 2014. Вип. 21(2). С. 13–21.
37. Петрос О. М. Вплив соціального діалогу на показники соціально-економічного розвитку країни: зарубіжний досвід. *Вісник НАДУ*. 2010. № 4. С. 216–225.
38. Потехін О., Вradій О. Україна – Європейський Союз: соціальний вимір. URL : <http://срсfrp.org.ua/projects>
39. Черленяк І. І. Про методикку дослідження ідентифікації європейських соціальних стандартів. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4(9). С. 121–128.
40. Шаповал М. ІНДЕКС людського розвитку: Міжнародний досвід застосування соціальних стандартів і український феномен. URL : <ftp://ftp.nas.gov.ua/prof-kiev/www/daidghest/2.htm>
41. Українська демографія: що змінилося за 25 років. URL : <http://www.bbc.com/ukrainian/society>

42. Sen A. Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. *Economic Journal*. 1998. № 108. P. 1–25.
43. Держстат України, 1998–2017 URL : http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html
44. Устїнов О. Актуальні проблеми здоров'я та охорони здоров'я у III тисячолїтті. *Український медичний часопис*. 2013. № 3 (95). V/VI. С. 28–31.
45. Соціальні стандарти. URL : http://pidruchniki.com/1971031653447/ekonomika/sotsialni_standarti
46. Синчук С. М. Формування стандартів соціального забезпечення особи в Україні. *Актуальні проблеми юридичної науки* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (26 листоп. 2010. м. Київ). У 2-х ч. Київ : Нац. акад. управління, 2011. Ч. 2. С. 143–147.
47. Рудик В. А. Право на соціальний захист як суб'єктивне право людини: європейські стандарти та національне законодавство. *Трудове право України в контексті європейської інтеграції*: матеріали Наук.-практ. конф. (25-27 трав. 2006. м. Харків) Харків : Укр. асоц. фахівців труд. права. 2006. С. 75–78.
48. Хома Н. М. Соціальні процеси в країнах п'ятої хвилі євроінтеграції в контексті розбудови соціальної держави та відповідності соціальним стандартам ЄС (на прикладі Естонії, Литви, Латвії). *Держава і право*. Юрид. і політ. науки. Вип. 52. Київ : 2011. С. 553–559.
49. Гуменюк І. Сучасні проблеми базового соціального стандарту. *Право України*. 2008. № 3. С. 118–121.
50. Запара С. І. До питання про сутність соціального міжнародного стандарту. *Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення*: тези доп. і наук. повідомлень учасників III Міжнар. наук.-практ. конф. (7-8 жовт. 2011. М. Харків). Харків : Кроссрууд. 2011. С. 443–447.
51. Тацій В. Я. Імплементация європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України. *Право України*. 2010. № 10. С. 48–59.
52. Чутчева О. Г. Щодо визначення соціальних стандартів: проблеми теорії та практики. *Держава і право*. Юрид. і політ. науки. Вип. 48. Київ, 2010. С. 339–344.
53. Сивак А. В. Прожитковий мінімум в системі державних соціальних стандартів. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації*

- прав людини у сфері праці і соціального забезпечення*: тези доп. та наук. повідом. учасників II Міжнар. наук.-практ. конф. (8–9 жовт. 2010. м. Харків) Харків : Кроссрууд. 2010. С. 523–526.
54. Баймуратов М. А., Костей В. С. Роль територіальних громад в забезпеченні населення мінімальними соціальними стандартами. *Актуальні проблеми політики*. 1997. Вип.1-2. С. 79–81.
55. Лисюк І. І. Соціальні норми у державно організованому суспільстві. *Держава і право*. Юрид. і політ. науки. Вип. 53. Київ, 2011. С. 77–84.
56. Ляхівненко С. М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики. *Держава і право*. Юрид. і політ. науки. Вип. 51. Київ, 2011. С. 629–636.
57. Гафарова К. Е. Європейські соціальні стандарти та їх імплементація в Україні. *Академічний огляд*. 2011. № 1(34). С. 25–31.
58. Кір'ян Т. Шаповал М., Вітер В. Світовий досвід застосування соціальних стандартів. *Соціальний захист*. 2006. № 11. С. 66–73.
59. Верланов С. Стандарти соціально-економічних прав людини у інтерпретації Європейського комітету соціальних прав. *Право України*. 2007. № 10. С. 23–27.
60. Болотіна Н. Б. Міжнародні стандарти соціальних прав та напрямки їх упровадження в юридичну практику України. *Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України*: матеріали Наук.-практ. конф. (12 берез. 2004. м. Київ) Київ : КЮІ МВС України, 2004. Ч.2. С. 9–16.
61. Карпачова Н. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні. *Право України*. 2009. № 4. С. 4–21.
62. Борисенко К. В. Міжнародно-правові стандарти соціального захисту сімей з дітьми. *Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (25-26 квіт. 2013. м. Київ) Київ : Ніка-Центр, 2013. С. 495–500.
63. Волкова О. Соціальна правова держава як важливий етап у розширенні свободи особи. URL : <http://www.viche.info/journal/2425/>
64. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. 607 с.

65. Милецкий В. П. Социальное государство: эволюция теорий и практики (политико-социологический анализ): автореф. дис. д-ра полит. наук. Санкт-Петербург, 1998. 50 с.
66. Яковюк І. В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття. *Вісн. акад. прав. наук України*. Харків : Право, 2001. №3 (26). С. 37–47.
67. Загальна теорія держави і права: Підруч. / За ред. М. В. Цвірка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
68. Яковюк І. В. Розвиток концепцій соціально-економічних прав як передумова формування соціальної держави. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 35. С. 22–27.
69. Бабкін В. Д. Від правової до соціально-правової держави. *Правова держава*. 2001. Вип. 12. С. 270–281.
70. Барабаш Ю. Г. Соціальні права громадян та можливості їх захисту Конституційним Судом України: (частина друга). *Публічне право*. 2012. № 1. С. 15–23.
71. Рабінович П., Панкевич О. Соціальне право: деякі питання загальної теорії. *Право України*. 2003. №1. С.104–107.
72. Скрипнюк О. В., Тихий В. Соціальна держава і проблеми забезпечення соціальної безпеки. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 2. С. 42–49.
73. Панкевич О. З. Соціальна держава та права людини «другого покоління» (загальнотеоретичне дослідження): монографія. Львів : Астрон, 2006. 175 с.
74. Алексеев С. С. Право на порозі нового тисячелеття. *Известия Уральского государственного университета*. 2000. № 15. С. 46–51.
75. Крусян А. Р. Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії. *Актуальні проблеми політики*. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 44. С. 35–47.
76. Яковюк І. В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України). *Право України*. 1998. № 11. С. 26–28.
77. Лєскова Л. Ф. Соціальний захист як необхідний елемент функціонування держави в умовах ринкової економіки. URL : <http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/>

78. Николаенко И. Н. Социально-правовое государство и право человека на достойное существование: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 194 с.
79. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права: академ. курс : підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
80. Галіцина Н. В. Основоположні (теоретичні) засади концепції «соціальна держава». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Вип. 10–1(1). С. 100–108.
81. Головина С. Ю. Понятийный аппарат трудового права. Екатеринбург, 1997. 156 с.
82. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
83. Медвідь А. О. Поняття права на соціальне забезпечення. URL : <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc21/25.pdf>
84. Андреев В. С. Правовые проблемы социального обеспечения в СССР. *Советское государство и право*. 1967. № 2. С. 30–34.
85. Шайхатдинов В. Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации: учеб. пособие. Вып.1. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1996. 421 с.
86. Шайхатдинов В. Ш. Система социальной защиты и обеспечения населения современной России. Екатеринбург, 1999. 325 с.
87. Право социального обеспечения : учебное пособие/под ред. К. Н. Гусова. Москва : Проспект, 1999. 344 с.
88. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения. Москва : Междун. центр фин-эконом развития, 1997. 208 с.
89. Прилипко. С. М. Предмет права соціального забезпечення : автореф. дис. д-ра юрид. наук. Харків, 2007. 47 с.
90. Сташків Б. Поняття права соціального забезпечення. *Право України*. 2000. № 5. С. 24–26.
91. Болотіна Н. Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України*. 2000. №4. С. 37–39.
92. Устинов С. О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 90–95.
93. Рабінович, П. М. Права людини і громадянина у Конституції України до інтерпретації вихідних конституційних положень. Харків : Право, 1997. 64 с.

94. Рабінович П. Природне право: діалектика приватного й публічного. *Право України*. 2004. №9. С. 61–63.
95. Льоля Д. С. Імплементация міжнародних стандартів щодо соціальних ризиків в українське законодавство: проблеми та перспективи. *Правове забезпечення соціальної сфери*: зб. матеріалів IV Міжнар. наук. конф. студ., аспір. та молод. вчених. Одеса : Фенікс, 2013. С. 373–376.
96. Лібанова Е. М., Палій О. М. Ринок праці та соціальний захист. Київ : С. Павличко „Основи”, 2004. 491 с.
97. Скуратівський В., Палій О. Соціальна політика. Київ : УАДУ, 2003. 265 с.
98. Пенсійна система України: навч. посібник/за ред. В. І. Грушка. Київ : Кондор, 2006. 336 с.
99. Єрмоловська О. Ю. Соціальний захист як фактор стабілізації життєвого рівня населення в умовах трансформаційної економіки: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Харків, 1996. 32 с.
100. Дідківська Л. І., Головка Л. С. Державне регулювання економіки : навч. посіб. Київ : Знання-Прес, 2000. 209 с.
101. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні Київ : Знання, 2005. 381 с.
102. Гончаров А. В. Теоретико-правові засади соціального захисту в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук. Луганськ. 2011. 18 с.
103. Ботьот А. В. Конституційно-правові засади соціального захисту в Україні та проблеми їх реалізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 105–111.
104. Не люди для реформ, а реформи для людей : Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. *Урядовий кур'єр*. 2010. 5 черв. № 101. С. 4–6.
105. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, 2011. 416 с.
106. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». URL : http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf
107. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь/за заг. ред. В. М. Гейця. Київ : НВЦ НБУВ, 2010. 232 с.

108. Кравченко М. Основні напрями модернізації державної політики у сфері соціального захисту населення України. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України : Науковий журнал*. 2011. № 4. С. 249–257.
109. Миронов С. М. Трудовое право : учебник. Москва : ООО «Журнал «Управление персоналом», 2009. 864 с.
110. Оніщенко Н. М. Філософсько-правові засади процесу взаємодії «людина – право». *Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи*. Київ : Юрид. думка, 2008. 320 с.
111. Нижник Н. Р., Гуменюк І. О. Право на соціальний захист в контексті соціальної держави. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 3. С. 38–41.
112. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва : Издание М. и С. Сабашниковых, 1916. 718 с.
113. Щодо мінімальних норм соціальної політики на залежних територіях : рекомендації МОП від 12.05.1944 р. № 70. *Конвенції та рекомендації, ухвалені МОП : в 2 т. Т. I (1919–1964)*. Женева : Міжнар. бюро праці, 1999. С. 347–359.
114. Щодо мінімальних норм соціальної політики на залежних територіях (додаткові положення): рекомендації МОП від 05.11.1945 р. № 74. *Конвенції та рекомендації, ухвалені МОП : в 2 т. Т. I (1919–1964)*. Женева : Міжнар. бюро праці, 1999. С. 360–369.
115. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 №1906-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2004. №50. Ст. 540.
116. Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про основні цілі та норми соціальної політики № 117: проект Закону України від 07.11.2013 р. № 0053. URL : <http://w1.c1.rada.gov.ua>
117. Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці про основні цілі та норми соціальної політики № 117: Закон України від 16.09.2015 №692. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №46. Ст. 419.
118. Тарасенко В. С. Щодо ратифікації Конвенції МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення. *Тенденції розвит-*

ку науки тру- дового права та права соціального забезпечення : тези доп. та наук. повідомл. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 квітня 2016. м. Київ)/за ред. М. І. Іншина, В. І. Щербини, Київ : Прінт-Сервіс, 2016. С. 239–243.

119. Краснов Є. В. Ратифікація Конвенції Міжнародної організації праці № 102 як вектор вдосконалення системи соціального забезпечення України на шляху до євроінтеграції. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 2 (11). С. 140–143.

120. Андрієнко І. С. Достатній життєвий рівень як правова категорія. *Проблеми цивільного та господарського права*. 2015. № 2-2015. С. 93–95

121. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права/ Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 19 грудня 1996 р. *Права людини, міжнародні договори України, декларації, документи*. Київ. 1992. С. 25–31.

122. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148 – VIII URL : <http://zakon0.rada.gov.ua>

123. Конституція Республіки Вірменія від 5 липня 1995 р. у редакції від 27 листопада 2005 р. URL : <http://www.constitutions.ru/archives>

124. Конституції Королівства Нідерландів від 17.02.1983 р. URL : <http://www.worldconstitutions/archive>

125. Конституція Республіки Словенія від 25.06.1991 р. URL : <http://worldconstitutions.ru/archives/109>

126. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел. Київ : Ірпень: ВТФ «Перун», 2005. 1172 с.

127. Тлумачний словник сучасної української мови/уклад. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко. Харків : Беккар – книга, 2005. 800 с.

128. Новий тлумачний словник української мови: у 3-х т. Т.1. / уклад. В. В. Яременко. Київ: Аноніт, 2001. 926с.

129. Ожегов С. И. Шведов Н. Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд. дополн. Москва : ООО «А.ТЕМП», 2007. 944 с.

130. Современный толковый словарь русского языка/гл. ред. С. А. Кузнецов. Москва: «Норинт», 2002. 960с.

131. Толмач О. Право людини на життя та його гарантії у сфері соціального забезпечення. *Цивільне право*. 2010. № 3. С. 68–71.

132. Економічна енциклопедія: у 3 т. / ред. кол. С.В. Мочерний. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. Т. 3. 262 с.

133. Лученко О. І. Теоретичні аспекти життєвого рівня домогосподарств. URL : <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/3328.pdf>

134. Беребіна О. П. Уровень жизни как социальный стандарт и фактор дифференциации. *Проблемы дифференциации в правовом регулировании отношений в сфере труда и социального обеспечения*: материалы Пятой Международ. науч.-практ. конф. (27–30 мая 2009 г. Москва). Москва : Проспект, 2009. С. 344–346.

135. Право соціального забезпечення України: підручник / П. Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін. 3-тє вид., переробл. і допов. Київ: Ін Юре, 2010. 504 с.

136. Синчук С. М. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення. Вісн. Львівськ. у–ту. Серія юридична. 2011. Вип. 52. С. 234–242.

137. Иваненко В. А., Иваненко В. С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционно-правовые аспекты. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 404 с.

138. Мацокін В. В. Право громадян України на достатній життєвий рівень: автореф. дис... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 19 с.

139. Малинова И. П. Философия правотворчества. Екатеринбург: УрГЮА. 1996. 131 с.

140. Федорова М. Ю. Жизнь как социальное благо и объект правовой защиты в системе социального обеспечения. *Право человека на жизнь и гарантии его реализации в сфере труда и социального обеспечения*: материалы Междунар. науч.-практ. конф. Москва: Проспект, 2008. 488 с.

141. Актуальні проблеми конституційного права України: підручник/ за заг. ред. А. Ю. Олійника. Київ : Видав. дім «Скіф», 2012. 552 с.

142. Авер'янов В. Б., Батанов О. В., Баулін Ю. В Конституція України: Науково-практичний коментар/ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. Харків: Право, Київ : Ін Юре, 2003. 808 с.

143. Про Стратегію подолання бідності. Президент України; Указ, Стратегія від 15.08.2001 р. № 637/2001. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/637/2001>

144. Боков О. Вдосконалення методології визначення прожиткового мінімуму в контексті досвіду країн Європейського Союзу. *Україна: аспекти праці*. 2013. № 1. С. 40–44.

145. Про стан дотримання і захисту прав і свобод людини в Україні URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=277B-15>

146. Юшко А. М., Швець Н. М. Міжнародні соціальні стандарти: навч. посібник/за заг. ред. В. В. Жернакова. Харків, 2013. 121 с.

147. Європейський кодекс соціального забезпечення : Міжнародний документ від 16.04.1964 р. № ETS N 48 URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>

148. Товстоліс А. І. Теоретичні проблеми бідності. *Scientific researches and their practical application. modern state and ways of development*. 2014. № 1–12. URL : <http://www.sworld.com.ua/konfer36/245.pdf>

149. Світовий банк підняв межу бідності до 1,9 дол. на день. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/1892971-svitoviy-bank-pidnyav-meju-bidnosti-do-19-dol-v-den.html>

150. Арбузов С. Світовий банк констатував збільшення крайньої бідності в Україні. URL : <http://www.unn.com.ua/uk/news/1593966-svitoviy-bank-konstatuvav-zbilshennya-kraynoyi-bidnosti-v-ukrayini-s-arbuzov>.

151. Карпачова Н. За критеріями ООН бідними є майже 81 відсоток населення України. *Віче*. 2011. № 3. URL : <http://www.viche.info/journal/2417/>

152. Українські громадяни живуть за межею бідності в Україні а слуги народу жирують? *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2017. № №22/032683-еп. URL : <https://petition.president.gov.ua/petition/32683>

153. Онегіна В. М., Батюк Л. А. Сучасні тенденції розвитку сільських територій як загроза економічній безпеці України. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2016. № 1. С. 33–36.

154. Васютинський В. Українське село визнали головним носієм культури бідності. – 2013 . URL : <https://dt.ua/UKRAINE>

155. Когатько Ю. Л. Бідність сільського населення України. *Demography and Social Economy*. 2015. № 1 (23). С.32–43.

156. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 25.

157. Костенко О. М. Соціальна культура громадян – основа нової України *Наукові записки. Юридичні науки*. Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. Том 38. С. 38–41.

158. Бермічева О. В. Соціальна функція держави в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук. Харків. 2002. 17 с.

159. Болотіна Н. Соціальне право України: окремі теоретичні проблеми формування та розвитку. *Право України*. 2000. № 12. С. 24–28.

160. Жолнович О. Про соціальну спрямованість трудового права України. URL : <http://h.ua/story/424715/>

161. Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення. автореф. дис. ... канд. Харків : 2000. 17 с.

162. Тихомиров Ю. А. Публичное право: учебник. Москва, Из-во БЕК, 1995. 126 с.

163. Пилипенко П. Д. Право соціального забезпечення у системі соціального права. *Право України*. 2004. № 10. С. 97–100.

164. Венедиктов В. С. Соціальна політика держави і соціальне право в реаліях сучасності. *Соціальне право*. 2012. № 1. С. 7–14.

165. Тищенко О. В. Перспективи модифікації права соціального забезпечення в соціальне право. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 27(2). С. 81–84.

166. Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2005. 232 с.

167. Теорія держави і права : підручник/за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.

168. Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика: навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2000. 212с.

169. Алексеев С. С. Механизм правового регулювання. Москва : Юрид. лит, 1989. 212 с.

170. Галуцько В. В., Мурашин О. Г., Севрюков Д. Г. Теорія держави і права : навч. посібник. Київ : Вид-во ун-ту «Україна», 2012. 218 с.

171. Монастирський Г. Л. Теорія організації: навч. посібник. Київ : Знання, 2008. 319 с.
172. Управління праці та соціального захисту населення РДА / Херсонська обласна державна адміністрація. URL : <http://khoda.gov.ua>
173. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. Київ, 2005. 381 с.
174. Лавріненко О. В. Трудове право та право соціального забезпечення: навчально-методичні матеріали. Донецьк : Вебер, 2007. 427 с.
175. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811-ХІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 5. Ст. 21.
176. Про прожитковий мінімум : Закон України від 15 липня 1999 р. № 966-ХІVІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 38. Ст. 348.
177. Антропов В. В. Экономические модели социальной защиты населения в государствах ЕС : автореф. дисс. ... д-ра экон. наук. Москва, 2007. 48 с.
178. Сухицька Н. В. Принципи соціального забезпечення населення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Т. 1. Вип. 6–2. С. 55–57.
179. Балтачєєва Н. А. Напрями системної трансформації соціальної політики в Україні. *Економіст*. 2012. №8. С. 29–32.
180. Туленков М. В., Шайгородський Ю. Ж. Політика соціального захисту : монографія. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2011. 184 с.
181. Головатий С., Козюбра М., Сироїд О., Волкова О., Черєво А. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
182. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посібник. Київ : Атіка, 2000. С.92–93.
183. Європейський кодекс соціального забезпечення: прийнятий Радою Європи 16.04.1964. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. Київ : Юрінком Інтер, 2004. №10.
184. Клапків Ю. Глобалізація страхової галузі: наслідки для України. *Економіка і ринок: облік, аналіз, контроль*. Тернопіль : Економічна думка, 2003. Вип. 9. С. 70–78.

185. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. IV. Санкт-Петербург : Изд-во «Диамант», 1996. 602 с.
186. Беззубов Д. О. Про тлумачення «ризикознавства» в юридичній науці України. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 275–281.
187. Забелин Л. В. Теоретические основы социального страхования. Москва, Вопросы труда. 1926. 220 с.
188. Чекин А. Социальное страхование (введение в теорию). Москва, 1924. 27 с.
189. Гельфер А. Л. Пролетарская революция и социальное обеспечение трудящихся. Москва, 1919. 44 с.
190. Ройк В. Д. Социальная защита работника в процессе труда: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра экон. наук. Москва, 1994. 48 с.
191. Теттенборн З. Р. Советское социальное страхование. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Вопросы труда, 1929. 71 с.
192. D. Pieters. Introduction into the Basic Principles of Social Security. Deventer. 1993. P. 30.
193. Мачульская Е. Е. Социальный риск как объективная основа социального обеспечения. *Вестник МГУ*. 1999. № 1. С. 26–27.
194. Кучма О. Л. Соціальний ризик і соціальний випадок: до питання про співвідношення понять. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2013. Вип. С. 265–267.
195. Синчук С. М. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення. *Право України*. 2003. № 3. С. 55–59.
196. Вигдорчик Н. А. Социальное страхование (систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования). Санкт-Петербург: Практическая Медицина, 1912. 162 с.
197. Вигдорчик Н. А. Социальное страхование в общедоступном изложении. *Вопросы труда*. Москва, 1927. С. 10–16.
198. Федорова М. Ю. Социальный риск как основание дифференциации правового регулирования социальной защиты населения. *Проблемы дифференциации в правовом регулировании отношений в сфере труда и социального обеспечения*: материалы Пятой Международ. науч.-практ. конф. (27–30 мая. 2009. м. Москва). Москва : Проспект, 2009. С. 426–433.

199. Маслова М. Е. Философский и социологический анализ понятия «социальный риск». *Вестник Северо-Кавказского ГТУ. Серия «Гуманитарные науки»*. Вып.6. 2001. С. 36–39.
200. Социальная работа: словарь-справочник/под ред. В. И. Филоненко. Москва, 1998. 480 с.
201. Скрипник О. В. Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого державного управління. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2 (37). С. 3–12.
202. Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження: до поняття категорії. *Юридичні науки: проблеми та перспективи*. 2015. С. 37–40.
203. Рудик В.А. Етапи розвитку міжнародно-правового регулювання соціального забезпечення. *Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 5-7 червня 2014 р.). Суми : СумДУ, 2014. С. 313–317.
204. Петришин О. В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу. *Philosophy of law issues. An international journal*. Vol. IV-V. 2006–2007. С. 73–83.
205. Виступ Президента Петра Порошенка на урочистому засіданні Верховної Ради України з нагоди Дня Конституції 28 червня 2016 р. URL : <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-petra-poroshenka-na-urochistomu-zasidanni-37473>
206. Юридична енциклопедія : в 6 т./редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 1998. Т. 1. 672 с.
207. Селезень С. В. Юридичні гарантії захисту трудових прав працівників. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 5. С. 33–36.
208. Флейшиц Е. А. Соотношение правоспособности и субъективных прав. *Вопросы общей теории советского права*/под. ред. С. Н. Братусь. Москва : Госюриздат, 1960. С. 255–283.
209. Дробуш І. В. Конституційно-правові гарантії політичних прав громадян України. *Часопис Київського університету права*. 2004. №4. С.53–57.
210. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків, 2001. 656 с.

211. Погорілко В. Ф., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ, 1997. 52 с.
212. Заворотченко Т. М. Поняття конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Держава і право: Юридичні і політичні науки*. Київ, 2001. Вин. 13. С. 94–99.
213. Сташків Б. І. Гарантії права на соціальне забезпечення: навчальне видання. Чернігів, 2011. 100 с.
214. Ситницька О. А. Юридичні гарантії права на працю та права на відпочинок за трудовим законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. 16 с.
215. Теория государства и права: учебник / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. Москва, 2000. С. 546–547.
216. Олефіренко Е. О. Принцип соціальної справедливості як гарантія забезпечення прав і свобод громадян в Україні. *Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України*: матеріали Наук.-практ. конф. (12 березня 2004. м. Київ.). Київ, 2004. С. 107–112.
217. Доброхотова Е. Н., Филиппова М. В., Янтураева М.А. Советское право социального обеспечения. Санкт-Петербург. Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. С. 33–34.
218. Прилипко С. М. Предмет права соціального забезпечення: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2007. 382 с.
219. Шумна Л. П. Соціальна підтримка як організаційно-правова форма соціального забезпечення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 39 с.
220. Горбатенко О. В. Становлення та розвиток вчення про правовідносини у сфері соціального забезпечення. *Економіка та право*. 2012. № 2 (33). С. 52–58.
221. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 261 с.
222. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9. URL : <http://www.rada.gov.ua>

223. Москаленко О. В. Міжнародні стандарти у сфері загально-обов'язкового державного соціального страхування. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»*. 2012. Вип. 18. С. 61–67.

Наукове видання

КЛИМЕНКО

АНАСТАСІЯ ЛЕОНІДІВНА

Кандидат юридичних наук

**СТАНДАРТИ І ГАРАНТІЇ
СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ
І ВІТЧИЗНЯНИЙ КОНТЕКСТ**

Монографія

Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Редактор Л. В. Русанова
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 02.05.2019 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 9,06. Наклад 300 прим. Зам. № 0205/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом "Юрайт"
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 4236 від 22.12.2011 р.),
в друкарні ФО-П Дуюнова Т. В.